

**Food and Agriculture
Organization of the
United Nations**

Building a Resilient Churia Region in Nepal

(BRCRN)

Environmental and Social Management Plan (ESMP),

Indigenous Peoples' Plan (IPP), and

Social Inclusion Management Plan (SIMP)

of Bakraha River System

The designations employed and the presentation of material in this document do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) concerning the legal or development status of any country, territory, city or area or of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries.

This document is intended to be used solely for the purpose of FAO projects disclosure

February, 2025

Environmental and Social Management Plan Bakraha River System

Koshi Province

© FAO/BRCRN

Government Of Nepal

Ministry of Forests and Environment (MoFE)

Building a Resilient Churia Region in Nepal (BRCRN)

Babar Mahal, Kathmandu, Nepal

January 2024

Executive Summary

The Churia region is vulnerable to erosion, landslides, drought and flooding due to ongoing tectonic processes, fragile geological composition, and prolonged and intense rainfall during monsoon. The incidence of landslides, erosion, and flash floods in the hills of the region have been increased, which are linked to the climate change impacts.

Building a Resilient Churia Region in Nepal, the first Green Climate Fund project in Nepal is being implemented in the selected 26 river systems of Koshi, Madhesh and Bagmati Provinces of the country to enhance the climate resilience of ecosystems and vulnerable communities in the region through integrated sustainable rural development and natural resource management approaches. Food and Agricultural Organization of the United Nations, one of the accredited entities of the Green Climate Fund and the Ministry of Forests and Environment of the Government of Nepal are jointly implementing the project. The major activities identified and proposed in the Critical Ecosystem Restoration Plans prepared for the river systems include:

- Capacity development of government staff as well as other stakeholders including Community Based Organizations (CBOs) in the Project area for Sustainable Natural Resource Management (SNRM).
- Plantation activities in public land and degraded forests.
- Climate smart agriculture practices.
- Promotion of agroforestry.
- Landslide treatment and construction of check dams and gully control in river systems.

This Environmental and Social Management Plan of the proposed intervention packages and specific activities in the CERP of the BAKHRAHA RIVER SYSTEM of Koshi Province has been developed as per the national policy and legal provisions for environmental and social safeguards of development program/projects as well as the safeguards policies of FAO and GCF as required by Funded Activity Agreement (FAA) including ESMF of the project

Development of the ESMP of the river system was completed mainly in five phases: inception phase; field consultation phase, drafting phase, validation phase and finalization phase. Inception phase was mainly focused on literature review, initial screening, and detail workplace of the assignment. During the field consultation phase, representatives of Indigenous Peoples of the river system and other stakeholders were consulted through one river system consultation workshop and number of FGDs and KIIs.

Environmental and social screening and risk categorization of the proposed activities

The environmental and social risks of all the proposed activities were ranked high, medium, and low focusing on the FAO Environmental and Social Standards (ESSs). From the two-stage screening of the proposed activities and field consultations, it was found that six FAO ESSs (namely ESS 1, ESS 2, ESS 3, ESS 7, ESS 8 and ESS 9), are triggered for the project. The project has been overall categorized as the medium risk project from environmental and social risk perspective.

Environmental and Social Risks and Mitigation Measures

Most of the proposed activities; plantation, fire line construction, check dam construction, water source conservation, establishment of community composting, agroforestry practices, multi-purpose tree nurseries and inter alia could have some minor, short term and site-specific environmental and social risks if not implemented properly. Some of the identified environmental risks includes Risk of monoculture in plantation and introducing exotic species in sapling production and plantation, dust, noise, and other environmental nuisance during construction, an anaerobic composting shall release methane which might lead to global warming. Furthermore, there is a risk of excessive use of pesticides especially in nurseries, agroforestry practices and commercial farming. Anticipated environmental and social risks are related to the FAO's six Environmental and Social Standards. These are ESS 1: Natural Resource Management; ESS 2: Biodiversity, Ecosystem and Natural Habitat; ESS 3: Plant Genetic Resources for Food and Agriculture ESS 7: Decent Work; ESS 8: Gender and Equity; ESS 9: Indigenous Peoples and Cultural Heritage. Risk of Occupational Health and Safety and working conditions for the labors/workers; discrimination against women, girls, and other marginalized groups/people during selection for trainings, employment, and other project benefits; risk of Sexual Exploitation, Abuse, and Harassment (SEAH); use of child labor; exclusion; and risk on cultural practices of Indigenous Peoples are some of the unintended risks that could happen during the project implementation.

The potential E&S risks during implementation of CERP shall be mitigated by considering specific mitigation measures. Measures like; a stringent compliance of guidelines for establishing nursery, plantation, and use of pesticides, use of local labor-based technology and materials, regular monitoring of air, water, and noise pollution, avoid cutting of trees and heavy earth work, promoting local employment particularly rural women and Dalit ensuring that it will not increase existing discrimination at work shall be applied. All safety provisions like Occupational Health and Safety, prohibit and control forced labor and child labor, establish a functional grievance redress mechanism for prompt action at the sites and provide necessary training and awareness to all target stakeholders are to be implemented well during implementation of CERP.

Conclusion and Way Forward

Proposed activities are intended to restore the degraded ecosystems, control the landslide and riverbank cutting as well as the enhancement of the livelihoods options of the local people and communities of the Bakraha river system and their resiliency to the climate change. More than half (26) of the proposed 44 activities are capacity development/training related activities and do not have any environmental risks. Seven activities were screened as the low environmental risk activities and 12 activities found as the medium environmental risk activities after all the proposed activities were screened for environmental and social risk. On the other hand, all proposed activities could have some kind of social risks, which are related to the FAO ESS 7, 8 and 9. The ESMP has outlined to present the potential risk and impacts and proposed the measure to mitigate the risks. The ESMP will be disclosed once it is validated and approved. Capacity building of all stakeholders including Indigenous Peoples and local communities of the project area for effective participation in implementation of the project including this ESMP needs to be planned and implemented. Finally, PPMU-Koshi regularly monitors the implementation of this ESMP and reports to the PMU on quarterly basis.

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP)
बक्राहा खोला नदी प्रणाली
कोशी प्रदेश

© FAO/BRCRN

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
चुरे उत्थानशील आयोजना
बबरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल

असोज २०८१

यो दस्तावेज चुरे उत्थानशील आयोजनाको बक्राहा खोला नदी प्रणाली स्तरीय वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) को अंग्रेजी सँस्करणको नेपाली संक्षिप्त रूप हो। यसमा समावेश भएका विषयवस्तु ESMP बाट लिइएका छन् र त्यसैसँगै सम्बन्धित छन्। दस्तावेजमा उल्लेखित जनसांख्यिक विवरण सन् २०२१ को जनगणनाका आधारमा अद्यावधिक गरिएको छ। कृपया थप जानकारीका लागि मूल ESMP दस्तावेज हेर्नुहोला।

संक्षिप्त रूप

BRCRN	चुरे उत्थानशील आयोजना
CERP	संवेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना
ESMP	वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना
GCF	हरित जलवायु कोष
GRC	गुनासो सुनुवाई समिति
IPP	आदिवासी जनजाति योजना
MoFE	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
SIMP	सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना

विषय सूची

संक्षिप्त रूप	i
विषय सूची	ii
1.0. परिचय	1
2.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) को उद्देश्य	2
3.0. बक्राहा खोला नदी प्रणालीको वस्तुस्थिति	2
4.0. संवेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनस्थापना योजना (CERP)	4
5.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) निर्माण विधि र प्रक्रियाहरु	4
6.0. वातावरणीय र सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन	5
7.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन व्यवस्था	6
8.0. क्षमता विकास र प्राविधिक सहयोग	6
9.0. गुनासो सुनुवाई प्रवन्ध:	6
10.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन	7
11.0. सूचना संप्रेषण निष्कर्ष	7
12.0. वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP)	i

1.0. परिचय

चुरे उत्थानशील आयोजना (BRARN) हरित जलवायु कोष (GCF) को आर्थिक सहयोगमा वन तथा वातावरण मन्त्रालय (MoFE) र संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) ले संयुक्त व्यवस्थापन गरिरहेको कार्यक्रम हो । यो आयोजना नेपालको दक्षिण-पूर्वी क्षेत्रमा कोशी प्रदेश, मधेश प्रदेश र बागमती प्रदेशका केही भाग समेटेर २६ वटा जोखिममा रहेका नदी प्रणालीहरू; मधेश प्रदेशमा आठ नदी प्रणालीहरू: लखनदेही, रातु, चारनाथ, कमला-बेलसोत-जोगिया, बताहा, बलान, बिहुल र खाडो हुन भने बागमती प्रदेशमा चँदाहा खोला, कमला-उत्तर, तावा उत्तर, कमला दक्षिण र ठाकुर खोला गरी ५ वटा नदी प्रणाली पर्दछन् भने कोशी प्रदेशका कोकाहा, गिदेरी खोला, सुनकोशी, अँधेरी-बरुवा-दुवार खोला, बुढी खोला, पटनाली खोला, लोहन्द्रा नदी, तावा दक्षिण, बक्राहा खोला, कन्काई नदी, रतुवा नदी, बिरिड र मेची नदि प्रणालीमा लागू गरिएको छ। यसको मुख्य उद्देश्य एकिकृत विकाश र दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गरी चुरे क्षेत्रको पारिस्थितिकिय प्रणालीमा सुधारका साथै संकटासन्न समुदायको जलवायु समानुकुलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु हो ।

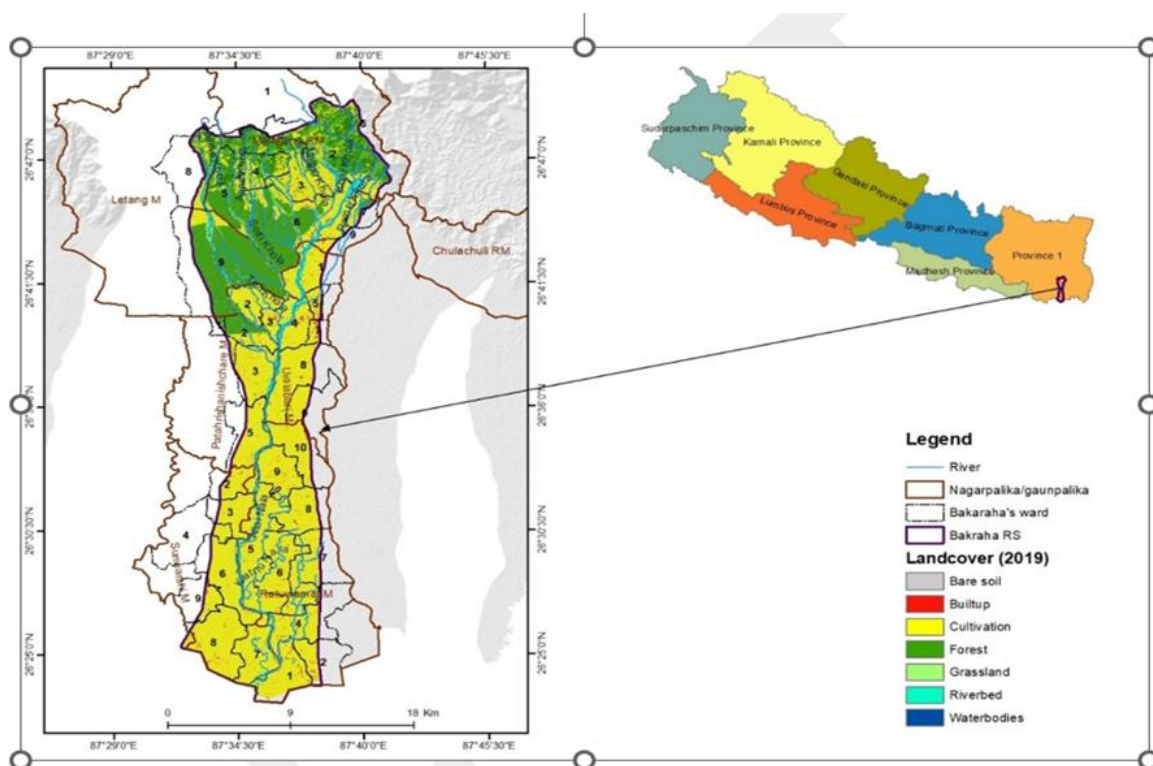
बक्राहा खोला नदी प्रणाली अन्तर्गतको यस वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP), नेपाल सरकार तथा संयुक्त राष्ट्र संघीय कृषि तथा खाद्य संगठन को वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीतिलाई पूर्ण रूपमा पालना गर्ने गरी तयार पारिएको छ । हरित जलवायु कोष (Green climate Fund) तथा एफएओ प्रावधान अनुरूप नदि प्रणाली अन्तर्गतको संबेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना मा उल्लेखित कृषाकलापहरू कार्यान्वयन गर्दा तत् स्थानको वातावरणीय र सामाजिक अवस्थामा पर्न सक्ने जोखिमको पहिचान, विश्लेषण गरि अपनाउनुपर्ने न्यूनीकरणका उपायहरू यस योजनामा समावेश गरिएका छन् । यस योजना तयार गर्ने क्रममा नदि प्रणाली अन्तर्गतका सम्बन्धित समुदायहरू संग छलफल, परामर्श, अन्तरक्रिया तथा गोष्ठी गरिनुका साथै एफएओको स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (FPIC) लाई पालना गरिएको छ ।

2.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) को उद्देश्य

यस योजनाले वातावरणीय र सामाजिक लाभलाई बढाउन, सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरूलाई रोकथाम तथा न्यूनीकरण गर्न आवश्यक रणनीतिहरू पत्ता लगाउनुका साथै, समुदायमा आधारित अनुगमन मार्फत आयोजनाका क्रियाकलापहरूको सही कार्यान्वयनको लागि निगरानी गर्दछ।

3.0. बक्राहा खोला नदी प्रणालीको वस्तुस्थिति

बक्राहा खोला नदी प्रणालीले ईलाम, झापा र मोरङ्ग जिल्लाको चुलाचुली गाउँपालिका (६), लेताङ्ग (८,९), मिक्लाजुङ्ग (१-७), पथरी शनिश्चरे (१-५) रतुवामाई (१,४,५,७-१०), सुनवर्सी (२,३,६,७), उर्लावारी (१-४,८,९) नगरपालिकालाई समेटेको छ। यो नदी प्रणाली नेपालको कमजोर र भर्खरै स्थापित जवान पहाडको रूपमा रहेको चुरे क्षेत्रमा रहेको छ। यस नदी प्रणालीको माटोको प्रकार चिम्ट्याईलो र हल्का पहेंलो छ भने मडस्टोन र स्याण्डस्टोन यहाँका प्रमुख चट्टान हुन्।

चित्र 3-1: बक्राहा नदी प्रणालीको नक्शा । श्रोत: चुरे उत्थानशील आयोजना

नोट: यो नक्शामा प्रयोग गरिएका सीमा, नाम, र अन्य विवरणहरूमा संयुक्त राष्ट्रसंघको औपचारिक स्वीकृती वा समर्थन छ भन्ने अर्थ लाग्दैन।

राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार ईलाम जिल्लाको जनसंख्या २९०,२५४ (पुरुष: १३९,५४७, महिला: १४०,९९१) र मोरङ्ग जिल्लाको जनसंख्या ९६५,३७० (पुरुष: ५५७,५२७, महिला: ९,६५९) रहेको छ। यस नदी प्रणाली अन्तर्गत १९२४६६ जनसंख्या रहेको पाईएको छ जसमा पुरुष: ९१२७१ र महिला १०११९५ रहेका छन् । देशका अन्य क्षेत्रबाट विशेषगरी पहाडी क्षेत्रबाट बढी बसाइँसराइ र अव्यवस्थित विकासका कारण चुरे क्षेत्रमा बस्ती विस्तार हुँदै गएको स्थानीय समुदायको भनाइ छ ।

यस नदी प्रणाली अन्तरगत खास गरी क्षेत्री, ब्राम्हण, सन्यासी, कामी, दमाई, सार्की तथा मुख्य आदिवासी जनजातीहरूमा राई, थारु, मगर, तामाङ्ग, दनुवार, नेवार, भुजेल, सुनुवार, माझी, लिम्बु, थामी, शेर्पा, याक्खा, धानुक, कुमाल, दनुवार, सन्थाल, सुन्डी, वोटे रहेका छन् । संख्यात्मक रूपमा राई, थारु, मगर, तामाङ्ग, नेवार को वाहुल्यता रहेको छ ।

वन तथा वातावरण मन्त्रालयद्वारा सन् २०२१ मा गरिएको ग्रामीण र शहरी बस्तीहरूमा जोखिम मूल्याङ्कन र अनुकूलन विकल्पहरू पहिचान अनुसार ईलाम, झापा र मोरङ्ग जिल्लाको चुलाचुली गाउँपालिका, लेटाङ्ग, मिक्लाजुङ्ग, पथरी शनिश्चरे, रतुवामाई, सुनवर्सी, उर्लावारी नगरपालिकाको अनुकूलन क्षमता न्यून रहेको छ। यसले यो नदी प्रणालीको कमजोर सामाजिक-आर्थिक स्थिति र जलवायु संकटको कारण धेरै जोखिम रहेको देखाउँछ । यस नदी प्रणालीको धेरै भागहरूमा नदीजन्य पदार्थको सङ्कलन गरिएको देखिन्छ र त्यस्ता क्रियाकलापहरूमा धेरै स्थानीय मानिसहरू दैनिक ज्यालादारीमा संलग्न रहेका छन् । यहाँ बसोबास गर्ने मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो। करिब दुई तिहाइ जनसङ्ख्या कृषि, पशुपालन र वनमा आधारित पेसामा निर्भर छन् भने बाँकी जनसङ्ख्या आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि गैर-कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०१८) । यस नदी प्रणालीका वन क्षेत्र र बाँझो भूमिवा चौर मा चरिचरण रहेको पाईन्छ । बक्राहा खोला नदी प्रणालीको कुल क्षेत्रफल १४०२६ हेक्टर मध्ये वन क्षेत्रले ७०.१% क्षेत्र ढाकेको छ भने बाँकि क्षेत्र कृषि योग्य भूमी, नदी तथा चरण क्षेत्र रहेको छ । यस नदी प्रणालीले तल्लो तथा माथिल्लो चुरे लाई समेटेको छ । यस नदी प्रणालीले तल्लो तथा माथिल्लो चुरे लाई समेटेको छ । वन क्षेत्र घट्दा वनजन्य उत्पादनको उपलब्धता घटेर समुदायको जीविकोपार्जन र आम्दानीमा नकारात्मक असर परेको छ ।

4.0. संवेदनशील पारिस्थितिकीय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना (CERP)

यस नदी प्रणालीको संवेदनशील पारिस्थितिकीय प्रणाली पुनर्स्थापना योजनाले विभिन्न क्षेत्रहरूमा छरिएका विभिन्न स्थानमा ४५ प्रकारका क्रियाकलापहरू प्रस्ताव गरेको छ । धेरै जसो कृषकलापहरू समूहमा आधारित वन व्यवस्थापन समूहहरू, समूहमा आधारित संस्थाहरू, आदिवासी जनजातीहरू तथा सरकारी कर्मचारीहरूको लागि क्षमता अभिवृद्धि तथा तालिमहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । यी गतिविधिहरू नदी प्रणालीको संवेदनशील चुरे क्षेत्रको संरक्षण गर्न र यसको उत्थानशीलता बढाउनको लागि महत्वपूर्ण मानिएका छन् ।

5.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) निर्माण विधि र प्रक्रियाहरू

संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) को वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रिया साथै सहभागीतामूलक तथा परामर्श पद्धती लाई वातावरण तथा सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना तयारको क्रममा अवलम्बन गरिएको थियो । बक्राहा नदी प्रणालीको संवेदनशील पारिस्थितिकीय पुनर्स्थापना योजना (CERP) को कार्यान्वयनका क्रममा आउने चासोहरू, सम्भावित प्रभाव र जोखिमहरू बुझ्नका लागि विभिन्न विधिहरू प्रयोग गरियो। यसमा ४ वटा लक्षित समूह छलफल, ८ वटा जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ता, अवलोकन सहितको सर्वेक्षण र नदी प्रणाली स्तरका सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया समावेश थियो। जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ताका लागि प्रत्यक्ष संलग्न र सिमान्तकृत समूहहरू छानिएका थिए। ८ जानकारहरूमा ४ आदिवासी जनजाति, १ दलित, १ मधेशी र २ अन्य थिए । लक्षित समूह छलफलमा १९ महिला, १५ आदिवासी जनजाति, ३ मधेशी, ११ दलित र १२ अन्य गरी ३९ जना सहभागी थिए। अध्ययन टिमले सहभागीमूलक र परामर्श विधि प्रयोग गरी यस वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) तयार पारेको थियो, जसमा एफएओ को वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन मार्गदर्शन, जलवायु कोषको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीतिलगायत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी खाकाहरू पालना गरिएको छ ।

यस वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना निर्माण सहभागीतामूलक र समावेशी प्रक्रियाबाट गरिएको हो । ईएसएमपी तयारी प्रक्रियामा एफएओको प्राविधिक टोली, स्थानीय समुदाय र सरकारी सरोकारवालाहरूसँग नियमित परामर्श गरिएको थियो । नदी प्रणालीका विद्यमान समस्याहरू, सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक जोखिम र न्यूनीकरणका उपायहरूका

बारेमा स्थानीय समुदाय र डिभिजन वन कार्यालय, सव-डिभिजन वन कार्यालय र राष्ट्रपति चुरे तराई मधेस संरक्षण विकास समिति, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल (फेकोफन) र नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (नेफिन) र यस नदी प्रणाली अन्तर्गत पालिका प्रमुख वा अध्यक्ष, केही वडा अध्यक्ष र विद्यालयका शिक्षकहरूलाई उनीहरूको विचार र सुझाव लिनको लागि छलफल गरिएको थियो।

साथै विज्ञहरूको एक टोलीले नदी प्रणालीमा स्थलगत अवलोकन गरिएको थियो । परामर्शका लागि स्थान छनोट गर्दा समुदाय र सरोकारवालाहरूको परामर्शको लागि समावेशी दृष्टिकोण अपनाइएको थियो । महिला, दलित, अल्पसंख्यक र आदिवासी जनजातिहरूको सरोकार, विचार र सुझावहरू बुझ्न लक्षित समूह छलफल (FGD) र नदी प्रणाली स्तरीय कार्यशालामा तिनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरिएको थियो । आदिवासी जनजातिहरूसँग कम्तिमा एउटा छुट्टै समूह छलफल गरिएको थियो र लक्षित समूह छलफलको लागि ३० प्रतिशतभन्दा बढी महिलाहरूलाई सहभागिता थियो।

यो मस्यौदा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न, मस्यौदा प्रतिवेदनमा प्रतिक्रिया प्राप्त गर्न र व्यापक सरोकारवालाहरूबाट प्रतिवेदनहरूको अनुमोदन गर्न नदी प्रणाली स्तरीय कार्यशाला, प्रदेश स्तरीय कार्यशाला र राष्ट्रिय स्तरको कार्यशाला आयोजना गरिएको थियो।

6.0. वातावरणीय र सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन

वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरूको विश्लेषण खासगरी एफएओ र जीसीएफ का वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा मापदण्डहरू र नेपाल सरकारको वातावरण संरक्षण नियमावली २०७६ मा उल्लेख गरिएका सुचकहरूको आधारमा गरियो । आयोजनाले कुनै पनि जग्गा अधिग्रहण नगर्ने र भौतिक विस्थापन नगर्ने प्रतिबद्धता जनाए पनि स-साना निर्माण कार्यबाट हुने प्रदूषण, महिला, जनजाती र सिमान्तकृत समुदायहरूलाई समानुपातिक लाभ सुनिश्चित गर्न कठिनाई, भूस्वामित्वको जटिलता, र सीमित भूमि भएका वा भूमिहीन समुदायहरूको प्राकृतिक स्रोतमाथि पहुँच व्यवस्थापनका समस्याहरू आउन हुन सक्ने सम्भावना छ। । यस योजनाले तल उल्लेखित उपायहरूको पालना गर्दै स्थानीय समुदायहरूलाई वन, जल तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको उपयोगमा गुणस्तर र उपभोगको दरलाई सुनिश्चित गर्नेछ । विस्तृत वातावरणीय र सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन योजना तल तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

7.0. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन व्यवस्था

ESMP का क्रियाकालापहरूको समन्वय संघीय स्तरमा आयोजना व्यवस्थापन ईकाई र प्रदेश स्तरमा प्रदेश आयोजना व्यवस्थापन ईकाई द्वारा गरिनेछ । कार्यक्रमहरू समुदायमा आधारित संस्थाहरू (CBOs) मार्फत परिचालन गरिने छ भने यसको नियमित अनुगमन र कार्यान्वयन को सुनिश्चितता केन्द्र र प्रदेशमा रहेका आयोजनाका लैङ्गिक तथा आदिवासी र वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण विजले गर्ने छन् ।

आयोजनाको स्वामित्व ग्रहण र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सबै सरोकारवालाहरूको संलग्नता महत्त्वपूर्ण छ। मुख्य सरोकारवालाहरू विशेष गरी डिभिजन वन कार्यालय, सव-डिभिजन वन कार्यालय,चुरे तराई मधेश विकास समिति, गैर सरकारी संस्था वा सेवा प्रदायकहरू, फेकोफन, नेफिन नदी प्रणाली अन्तर्गतका गाउँपालिका वा नगरपालिकाहरू आदि बीच नियमित संवाद र समन्वय आवश्यक छ ।

8.0. क्षमता विकास र प्राविधिक सहयोग

डिभिजन वन कार्यालय, सव-डिभिजन वन कार्यालय र अन्य कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई वातावरणीय र सामाजिक जोखिम व्यवस्थापनमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नका लागि विशेष गरी जोखिम न्यूनीकरण उपायहरूको पहिचान, लैङ्गिक समावेशिता, स्वतन्त्र अग्रिम जानाकारी सहितको मन्जुरी र गुनासो सुनुवाई संयन्त्र लगायतका विषयमा तालिम तथा जनचेतनाका क्रियाकलापहरू संचालन गरिने छ ।

9.0. गुनासो सुनुवाई प्रवन्धः

प्रस्तावित कार्यान्वयनको क्रममा गुनासोहरू सम्बोधन गर्न निष्पक्ष, पारदर्शी, र समावेशी गुनासो सुनुवाई संयन्त्र स्थापना गरि सो को पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ । पहिलो स्तरमा प्रत्येक प्रदेश आयोजना व्यवस्थापन कार्यालयमा गुनासो सुनुवाई समिति वा समस्या निवारण समिती (GRC) गठन गरिनेछ भने दोस्रो स्तरमा केन्द्र (आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय) मा गुनासो सुनुवाई समिति गठन गरिनेछ, जसमा राष्ट्रिय आयोजना निर्देशक अध्यक्षको रूपमा रहनेछन् । यस कार्यमा सहजीकरण तथा समन्वयको लागि फेकोफन, NEFIN तथा अन्य सरोकारवाला संस्थाहरूलाई सहभागिता गराउन सकिने छ । प्रभावित समुदाय वा व्यक्तिले गुनासोहरू सोझै वन तथा वातावरण मन्त्रालय, नेपालका अन्य कानुनी निकाय, एफएओ, वा हरित जलवायु कोष

अन्तर्गतको स्वतन्त्र सुनुवाई संयन्त्रमा पनि पेश गर्न सक्नेछन् । समितिले प्रभावित व्यक्तिको गुनासो अभिलेख राखी वर्गीकरण र प्राथमिकता निर्धारण गरी १० दिनभित्र समाधान दिनेछ ।

10.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन

योजना अन्तरगतका क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन-अनुगमन, मूल्याङ्कन, र प्रतिवेदनका लागि योजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन खाका संग एकीकृत गरि सुनिश्चतता गरिएको छ । समुदायहरूलाई गतिविधिहरू हेर्न, चासो राख्न, प्रश्न गर्न, र जोखिम तथा चुनौतीहरू कम गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्न प्रेरित गरिनेछ । क्रियाकलाप हरूको अनुगमनमा आदिवासी जनजाति, महिला, दलित, र मुस्लिम समुदायलाई सम्भव भएसम्म समावेश गरिनेछ। यस सम्बन्धमा प्रादेशिक आयोजना व्यावस्थापन कार्यालयमा कार्यरत लैंगिक तथा सुरक्षण अधिकृतले नियमित रूपमा अनुगमन गर्नेछन् भने वातावरण तथा सामाजिक विशेषज्ञ र आदिवासी जनजाति र लैंगिक विशेषज्ञले FAO र GCF को सुरक्षण नीति अनुरूप अर्धवार्षिक तथा वार्षिक रूपमा प्रतिवेदन पेश गर्नेछन्।

11.0. सूचना संप्रेषण निष्कर्ष

यस आयोजनाका सम्बन्धित कागजात, प्रगति विवरण तथा वास्तविक अवस्था नियमित रूपमा नेपाली/स्थानीय भाषामा विभिन्न माध्यमबाट सार्वजनिक गर्नेछ । आयोजना आफैमा जलवायु परिवर्तनको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्ने प्रकृतिको भएकाले वातावरणिय र सामाजिक प्रभावहरू स्वभावैले कम हुन्छन् । तथापि आयोजनाले क्रियाकलापहरूको डिजाइनदेखि कार्यान्वयनको अन्त्य सम्म वातावरणीय र सामाजिक पक्ष लाई संगसंगै एकीकृत गरि प्रणालीगत हिसाबले अगाडी बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

12.0. वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP)

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
सामुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहको वन कार्ययोजनाको नविकरण / तयारीमा सहयोग	४५ गोटा	-महिला, दलित तथा आदिवासी जनजातिहरू सहभागिता बाट बञ्चित हुन सक्ने	-सामुदायले व्यवस्था गर्ने वनको वरपर बस्ने तथा उपभोक्ता हुन योग्य समुदायहरूका आदिवासी जनजातीहरू तथा पिछडिएको समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पाउँ कि भनि परामर्श गर्ने। समुदायको समानुपातिक सहभागिताकोलागि जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	३०००० (CERP मा समावेश) ३५०० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	
वन कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि तालिम तथा क्षमता विकास	४५ गोटा	-तालिम तथा सहयोग क्रियाकलाप मा महिला, दलित, मुस्लिम, आदिवासी जनजातिहरू सहभागिता बाट बञ्चित हुन सक्ने	-महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम, आदिवासी जनजाती को तालिम तथा जनचेतना कार्यमा समानुपातिक सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने - निर्णय प्रक्रिया तथा छलफलमा मा आदिवासी जनजाति समूहको ३० प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरु चरणमा PPMU/CB Os	३५०० प्रति क्षेत्र ३५०० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
जलवायु उत्थानशिल वन व्यवस्थापनको वारेमा सरकारी तथा CBOS कर्मचारीहरूका लागि क्षमता विकास प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम	४ पटक	- महिला आदिवासी जनजाती दलित अन्य पिछडिएको समुदायहरू सहभागिता बाट वञ्चित हुन सक्ने जसले अझै बढी तालिम तथा कृषि वनमा भेदभाव र फाईदावाट वञ्चित हुन सक्ने	-आदिवासी जनजाति दलित मधेशी मुस्लिमहरू लाई समानुपातिक प्रतिनिधित्वको लागि जनचेतना जगाउने - निर्णय प्रक्रिया तथा छलफलमा मा आदिवासी जनजाति समूहको ३० प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB Os	२३५०० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	तालिम प्रतिवेदन
पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता बृद्धि गर्न सुशासन तालिम	१० पटक	-सुशासन, वन व्यवस्थापन को बारेमा वन उपभक्तता समूह र सरकारी निकाय विच साझाबझाई को कमी - महिला आदिवासी जनजाती दलित अन्य पिछडिएको समुदायहरू तालिम तथा अन्य	-साझा बुझाई विकास गर्न गोलमेच छलफलको आयोजना गर्ने - निर्णय प्रक्रिया तथा छलफलमा मा आदिवासी जनजाती दलित अन्य पिछडिएको समुदायहरू को समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB Os	३५०० प्रति क्षेत्र ३५०० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	तालिम प्रतिवेदन

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
		सहयोगमा वञ्चित हुन सक्ने					
बहुउद्देश्यीय नर्सरी स्थापना तथा सहयोग	१	-विदेशी प्रजातिहरूको प्रयोगको जोखिम -नर्सरी व्यवस्थापन गर्ने क्षमताको कमी। - एकल प्रजातिको वन वन्ने जोखिम। ; भूमि उपयोगमा परिवर्तन ल्याउन सक्छ। -बृक्षारोपण कार्यमा बाल श्रमको प्रयोगको जोखिम। - व्यावसायिक स्वास्थ्य र सुरक्षा को जोखिम।	-स्थानीय प्रजातिहरूको प्रवर्द्धन गर्ने -मिश्रित प्रजातिको बृक्षारोपण प्रोत्साहन गर्न र एकल प्रजातिको बृक्षारोपण नगर्नको लागि अभिमुखीकरण प्रदान गर्ने। -टीक (Tectona grandis) र मसला बाहेक विदेशी प्रजातिहरूको रोकथामबारे जागरूकता सिर्जना गर्ने। - प्रस्तावित कार्यको लागि कुनै निजी भूमि अधिग्रहण नगर्ने वारे CBOs लाई सूचित गर्ने । -नर्सरी स्थापना अघि वनमा निर्भर समुदायसँग गहन परामर्श गर्ने। -बाल श्रमको प्रयोग नगर्ने र	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	३५०० प्रति क्षेत्र १५००० प्रति क्षेत्र ३५०० प्रति क्षेत्र ३५००० प्रति क्षेत्र ३५००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	सर्भक्षण प्रतिवेदन -कामदार रजिस्टर

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
			कार्यस्थलमा व्यक्तिगत सुरक्षा उपकरणको प्रयोग वारे अभिमुखीकरण प्रदान गर्ने। -प्रस्तावित कामको कार्यान्वयन अघि FPIC सम्पन्न गर्ने। -प्रत्येक कामको प्याकेजमा कामदारहरूको समूहिक बीमा को व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने				
सम्बृद्धी बृक्षारोपण (Enrichment plantation)	५९.८३ हेक्टर	- एकल प्रजातिको वनको विकास हुन सक्ने - विरुवा उत्पादनमा विदेशी विरुवाको प्रयोग हुन सक्ने - सीमित जमिन तथा भूमिहिन मानिसहरूमा भूमि प्रयोगमा जोखिम - स्रोतहरूको विना रोकटोक प्रयोगमा निषेध रहने	-मिश्रित वनको विकासको लागि प्रोत्साहन गर्ने -विदेशी प्रजातिहरूको प्रयोग नगर्न सचेतना प्रदान गर्ने - पुस्थापना कार्यक्रम स्थलमा भुस्वामिवको जोखिमको वारेमा लेखाजोखा गर्न सहभागितामुलक नक्साङ्कन गर्ने । - प्रस्तावित कार्य कार्यान्वयन गर्नु अघि FPIC सञ्चालन गर्ने - कामदारहरूलाई व्यक्तिगत सुरक्षा सामाग्री प्रयोग गर्न र प्राथमिक उपचार वारे ज्ञान प्रदान गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	१५००० (CERP मा समावेश) ४०००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	अनुगमन प्रतिवेदन बैठक पुस्तिका ठेक्का सम्झौता परामर्शका प्रतिवेदनहरू
					३५००५ प्रतिक्षेत्र		

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
		- व्यक्तिगत सुरक्षा सामाग्रीको प्रयोग नगर्ने - बाल श्रमको प्रयोग हुने	, बालश्रमको प्रयोग नगर्ने तथा समान कामका लागि समान ज्याला प्रदान गर्ने CBOs/कामदारहरूलाई अभिमुखीकरण कार्य सञ्चालन गर्ने। -जैविक मल, झारपात नासक सम्बन्धि NRM-F मार्फत विशेष कक्षा सञ्चालन गर्ने - प्रत्येक सम्झौतामा सामुहिक बीमाको प्रावधान समावेश गर्ने।				
प्राकृतिक पुनरुत्पादन सहयोग कार्यक्रम कार्यान्वयन	५३६ हेक्टर	-थोरै र भूमिहिन समुदायमा भूस्वामित्वको जोखिम -स्थानिय समुदायमा प्राकृतिक स्रोत उपयोगमा प्रतिवन्ध लाग्न सक्ने - बालश्रमको उपयोग र व्यक्तिगत स्वास्थ्य र सुरक्षाको सवाल	- स्थानीय सरोकारवाला तथा समुदाय विशेष गरि वनमा आश्रित समुदाय सँग छलफल गर्ने र निराकारणका योजना तयार गर्ने -कार्यक्रम स्थलको औपचारीक अनौपचारीक भू स्वामित्वको निकर्षाल गर्न सहभागितामुलक नक्सांकन गर्ने -कार्यान्वयन पूर्व FPIC सञ्चालन गर्ने - कामदारहरूलाई व्यक्तिगत सुरक्षा	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	३५०० प्रति दिन 40000 प्रति क्षेत्र ३५०० प्रति क्षेत्र ३५००0	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	अनुगमन प्रतिवेदन परामर्श प्रतिवेदन -बैठक पुस्तिक

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
			सामाग्री प्रयोग गर्न र प्राथमिक उपचार वारे ज्ञान प्रदान गर्न, बालश्रमको प्रयोग नगर्न तथा समान कामका लागि समान ज्याला प्रदान गर्न CBOs/कामदारहरू लाई अभिमुखीकरण कार्य सञ्चालन गर्ने। -प्रत्येक सम्झौतामा सामुहिक बीमाको प्रावधान समावेश गर्ने।		३५००० प्रति क्षेत्र		
सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूलाई अग्नी नियन्त्रक औजार तथा अग्नि नियन्त्रण तालिम	१० समूह	महिला दलित आदिवासी जनजातिहरू तालिम वाट बञ्चित हुन सक्ने	स्थानीय समुदायलाई जीविकोपार्जनका लागि वैकल्पिक गतिविधिहरू/ तथा सं.पा.पु.यो. कार्यान्वयन गर्न सचेतना प्रदान गर्ने -कम्तिमा ३० प्रतिशत जनजाति आदिको सक्रिय सहभागिताकोलागि सचेतना प्रदान गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	७००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	तालिम प्रतिवेदन
झारपातको तथा पापतिङ्गरको प्रयोगबाट कम्पोस्ट मल निर्माण क्षमता विकास र उपकरण सहयोग	५ समूह	- महिला आदिवासी जनजाती दलित अन्य पिछडिएको समुदायहरू तालिम तथा अन्य	- आदिवासी जनजाति दलित मधेशी मुस्लिमहरू लाई समानुपातिक प्रतिनिधित्वको लागि जनचेतना जगाउने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB Os	७००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	तालिम प्रतिवेदन

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
		सहयोगमा वञ्चित हुन सक्ने	- निर्णय प्रक्रिया तथा छलफलमा मा आदिवासी जनजाति समूहको ३० प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्न जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने				
अग्नी रेखा निर्माण तथा सुधार	७ किमी	- वन्यजन्तुको बास्स्थान विखण्डीकरण - कार्यस्थलमा बालश्रम तथा व्यक्तिगत स्वास्थ्य र सुरक्षाको खतरा	-मौजुदा सडक बाटो तथा खोला खोल्सालाई अग्नी रेखाको रूपमा प्रयोग गर्ने - बालश्रम प्रयोग नगर्न, कार्यस्थलमा व्यक्तिगत सुरक्षा सामग्री प्रयोग गर्न अभिमुखिकरण प्रदान गर्ने -पुनस्थापना कार्यक्रम स्थलमा भुस्वामिवको जोखिमको वारेमा लेखाजोखा गर्न सहभागितामुलक नक्साङ्कन गर्ने । - प्रस्तावित कार्य कार्यान्वयन गर्नु अघि FPIC सञ्चालन गर्ने - प्रत्येक सम्झौतामा सामुहिक बीमाको प्रावधान समावेश गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB Os	३५०० प्रति क्षेत्र ४०००० प्रति क्षेत्र ३५००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB Os PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	सर्भेक्षण प्रतिवेदन

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
कृषि कार्यमा मौसम जानकारीको प्रयोग र यसको प्रयोगमा क्षमता विकास	३ गोटा	महिला दलित आदिवासी जनजाति मधेशी तथा अन्य समुदाय तालिम तथा सहयोगमा वञ्चित हुन सक्ने	-आदिवासी जनजाति दलित मधेशी मुस्लिमहरू लाई समानुपातिक प्रतिनिधित्वको लागि जनचेतना जगाउने - निर्णय प्रक्रिया तथा छलफलमा मा आदिवासी जनजाति समूहको ३० प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्न जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB 0s	४००० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB 0s PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	तालिम प्रतिवेदन
जलवायु अनुकूलन कृषि अभ्यास का लागि सहयोग	६४३० हेक्टर	- माटोको क्षति र कम उत्पादकता -कृषि उत्पादनलाई जंगली जनावलरले उपयोग गर्दा मानव वन्यजन्तु द्वन्द बढ्न सक्ने -अत्यधिक रासायनिक मलको प्रयोग र यसको जलचर, साना जंगली जनावर, मानव र	-जिरो टिलेज अभ्यासको बारेमा जनचेतना प्रदान गर्ने । -स्थानीय समुदायलाई प्रविधिका बारेमा तालिम दिने । -कृषि उत्पादनमा वन्यजन्तुको क्षतिको कारण प्रभावित परिवारलाई क्षतिपूर्ति व्यवस्था गर्ने र स्थानीय सरकारसँग कृषि बीमा लागि समन्वय गर्ने । -जलवायु अनुकूल कृषि वालिहरूको छनौट गर्ने । -स्थानीय र स्वदेशी कृषि वाली प्रजातिहरूलाई	आयोजना कार्यान्वयन चरणमा PPMU/CB 0s	३०००० प्रति क्षेत्र (CERP मा समावेश) ३५०० प्रति क्षेत्र	PPMU/CB 0s PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	अनुगमन प्रतिवेदन बेठक पुस्तिका सम्झौता पुस्तिका परामर्श प्रतिवेदन

पुनर्स्थापना क्रियाकलाप (आयोजना अवयव/क्रियाकलापहरू)	स्थान संख्या / (बस्ती)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू	कार्यान्वयन व्यवस्था समयरेखा	लागत (ने. रु.) /स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						जिम्मेवारी / समयरेखा / आवृत्ति	प्रमाणीकरण को साधन
		चरालाइ प्रभाव	प्राथमिकता दिने र जलवायु परिवर्तन उत्थानशिल बनाउन प्राथमिकता प्रदान गर्ने ।				
महिलाहरूका लागि अनौपचारिक अध्ययन तथा र अन्तक्रिया गर्ने स्थानको सृजना	५ पटक	महिला आदिवासी जनजाती मुस्लिम तथा अन्यजातीहरू तालिम तथा बैठकहरूमा वञ्चित हुन सक्ने	स्थानीय समुदायलाई जीविकोपार्जनका लागि वैकल्पिक गतिविधिहरू/ तथा सं.पा.पु.यो. कार्यान्वयन गर्न सचेतना प्रदान गर्ने -कम्तिमा ३० प्रतिशत जनजाति आदिको सक्रिय सहभागिताकोलागि सचेतना प्रदान गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB 0s	रु. १५००० प्रति क्षेत्र (CERP मा समावेश)	PPMU/CB 0s PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	बैठक पुस्तिका
स्थानीय तहकालगि लैङ्गिक मुलप्रवाहीकरण तालिम तथा गोष्ठी	१ पटक	महिला आदिवासी जनजाती मुस्लिम तथा अन्यजातीहरू तालिम तथा गोष्ठीहरूमा वञ्चित हुन सक्ने	स्थानीय समुदायलाई जीविकोपार्जनका लागि वैकल्पिक गतिविधिहरू/ तथा सं.पा.पु.यो. कार्यान्वयन गर्न सचेतना प्रदान गर्ने -कम्तिमा ३० प्रतिशत जनजाति आदिको निर्णय प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिताकोलागि सचेतना प्रदान गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन शुरू चरणमा PPMU/CB 0s	१५००० प्रति क्षेत्र (CERP मा समावेश)	PPMU/CB 0s PMU/FAO TA अनुगमन समीती २ पटक प्रती क्रियाकलाप	बैठक पुस्तिका

Indigenous Peoples Plan
Bakraha River System
Koshi Province

© FAO/BRCRN

Government Of Nepal

Ministry of Forests and Environment (MoFE)

Building a Resilient Churia Region in Nepal (BRCRN)

Babar Mahal, Kathmandu, Nepal

January 2024

Executive Summary

The Churia region is considered the youngest mountain, which is a highly sensitive and risk-prone landscape of the country due to complex geology, tectonics, climate, hydrology, and biodiversity. The region is vulnerable to erosion, landslides, drought and flooding due to ongoing tectonic processes, fragile geological composition, and prolonged and intense rainfall during monsoon (Ghimire, 2011). A changing climate is further contributing to landslides, erosion, and flash floods in the hills. These processes in the hills have shaped the active geomorphological activities in the Bhavar region through aggradation and transportation of sediments. Moreover, haphazard extraction of the riverbed material has altered the geomorphic processes in the Bhavar (Dahal & Paudyal, 2022). Higher sediment yield in Churia hill and alteration of geomorphological processes in Bhavar have profound impact on the morphology of the river and related disaster in the downstream area of Tarai flood plain (Ghimire, 2020).

Building a Resilient Churia Region in Nepal (BRCRN) project is being implemented in the selected 26 river systems of Koshi, Madesh and Bagmati Provinces of the country. The primary objective of the proposed project is to enhance the climate resilience of ecosystems and vulnerable communities in the Churia region through integrated sustainable rural development and natural resource management approaches. FAO, one of the accredited entities of the GCF and the Ministry of Forests and Environment (MoFE) of the Government of Nepal are jointly implementing the first GCF funded project in Nepal since 12th May 2020. The major activities identified and proposed in the Critical Ecosystem Restoration Plans (CERPs) prepared for the river systems include:

- Capacity development of government staff as well as other stakeholders including Indigenous Peoples of the Project area for Sustainable Natural Resource Management (SNRM).
- Plantation activities in public land and degraded forests
- Climate smart agriculture practices
- Promotion of agroforestry
- Landslide treatment and construction of check dams and gully control in river systems

GCF policy on Indigenous Peoples requires that Indigenous Peoples of the project area are fully informed, consulted about, and provide adequate and legitimate opportunities to actively participate in project design and the determination of project implementation arrangement, operation, monitoring, and decommissioning. The consultations and subsequent project planning process should address potential risks and impacts which may affect the Indigenous Peoples.

FAO's Environmental and Social Standard (ESS) 9: "*Indigenous Peoples and Cultural Heritage*" requires that all projects that may impact indigenous peoples must carry out an assessment and verify (a) whether indigenous peoples inhabit the proposed project area(s) and, if so, include disaggregated data by indigenous group and geographical location; (b) whether project activities may impact (even indirectly) indigenous peoples living outside the project area, and (c) before adopting and implementing projects and programmes that may affect Indigenous Peoples, a process of Free, Prior and Informed Consent (FPIC) is followed and consent given by the indigenous community. ESS 9 also requires an Indigenous People Plan (IPP) be prepared following the results of the FPIC process for a **High-Risk** Project.

Project area covered in the Bakaraha River System includes 36 Wards of Seven Municipalities of Ilam and Morang districts. These are One Ward of Chulachuli Municipality of Ilam district (Ward 6); Two Wards of Letang Municipality (Wards 8, 9); Eight Wards of Miklajung Municipality (Wards 1-7, 9); Five Wards of Patharishanishehare Municipality (Wards 1-4, 5); Eight Wards of Ratuwamai Municipality (Wards 1, 4-10); Four Wards of Sunwarshi Municipality (Wards 2-3, 6-7); and Eight Wards of Uralabari Municipality (Wards 1-5, 7-9) of Morang district covering 333,765 population.

- Limbu, Rai, Tamang, Magar, Newar, Gharti/Bhujal are the major Indigenous groups living in the River System.
- Indigenous Peoples of the project area in general heavily dependent on natural resources for their livelihoods and are more vulnerable to climate change as well as other natural disasters because they often live in high-risk areas such as riverbeds or and other landslide, floods, and erosion prone areas. During the consultations, Indigenous Peoples of the local area informed that they have been observing water scarcity and extreme heat already impact their agricultural production, floods and landslides incidents have been increased, forest productivity has been decreased which have negative impacts on their livelihoods.
- Indigenous Peoples have been slowly losing control of their traditional way of life because of globalization as well as cultural, economic, and political influence of more dominant groups. Indigenous Peoples, Dalits and other marginalized groups/communities heavily depend on natural resources for their livelihoods, and this makes them more vulnerable to climate change and other natural disasters.
- Indigenous Peoples of the River system are more vulnerable to climate change and climate induced natural disasters for various reasons including barriers they face because of inter-generational discrimination resulting social and economic exclusion as well other socio-cultural barriers.
- Agriculture, forestry, livestock, fishery and off farm activities like cottage industry and tourism are major sectors in which most of the peoples including Indigenous Peoples of the river system depend on for their livelihoods.

The project has been screened against Environmental and Social risks as required by the FAO's Environmental and Social Safeguards Policy. Environmental and Social Management Framework (ESMF) of the project, which was developed during the project design phase has categorized the project as the moderate risk project on environmental and social perspectives. The project has minimal potential negative environmental and/or social impacts, it will not be controversial in terms of the interests of key stakeholders, and risk remains low to moderate for most of the proposed activities. Some of the potential risks of the project include:

- Mostly there are no significant social and environmental risks to the Indigenous Peoples from the proposed project activities. However, some moderate to low risk related to the proposed activities are identified during two stage screening process (Appendix 1).
  - Mostly risks related to the Indigenous Peoples belong to the discrimination against Indigenous Peoples in trainings and capacity building activities; not addressing and respecting concerns, and issues of Indigenous Peoples and their traditional values and culture during project implementation; not involving in decision making process; access restrictions to forests and other sites which Indigenous Peoples used to have easy and free access; and not conducting trainings and capacity building activities culturally appropriate ways.
-

- There is a risk of elite capture, political influence, and bias in selection of the beneficiaries of the project activities and Indigenous Peoples may be left behind.
- Community based organizations have integrated social inclusion policies to enhance the engagement of all groups. However, there is a risk that Indigenous Peoples may not be involved fully into decision making process.
- Changes in land use due to the mainstreaming of climate resilient SNRM practices and promotion of improved livelihood practices could discriminate against some members of society, especially poor and marginalized communities (e.g. if they are no longer able to freely graze in forested areas).
- Potential for site-specific impacts due to the establishment of small-scale infrastructure such as check dams, stone bunds, and the construction of conservations ponds (removal of soil could lead to increased sedimentation if not properly managed)
- Activities on private land can only be implemented on areas with clear land tenure, although this could be a barrier to engage poor and marginalized households, who may not have secure land tenure.
- Women, Indigenous Peoples, and marginalized minority groups (including Dalits, among other groups), often experience discrimination and may face additional barriers to their participation and engagement.
- Timber harvesting and forest management without sufficient protective equipment or with inappropriate practices could lead to personal injuries.

As required by the GCF and FAO policies on Indigenous Peoples, this Indigenous Peoples Plan (IPP) has been prepared for the proposed activities in the Bakaraha River System of Koshi Province under the BRCRN project. This IPP aims to minimize possible risks resulting from the proposed project interventions for indigenous peoples. It specifically addresses FAO ESS 9 and GCF Indigenous Peoples Policy and Environmental and Social Standard (ESS) 7: Indigenous Peoples. The IPP will apply to all proposed activities that will be implemented where there are Indigenous Peoples. Main objective of the IPP is to manage and implement the proposed project activities in a way that avoids adverse effects on indigenous communities and mitigates these effects in a culturally appropriate manner when they occur. It also aims to channel project benefits to these communities in a culturally appropriate, gender-sensitive and intergenerational inclusive way.

आदिवासी जनजाति योजना (IPP)

बक्राहा खोला नदी प्रणाली

कोशी प्रदेश

FAO/BRCRN

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

चुरे उत्थानशील आयोजना

बबरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल

असोज २०८१

यो दस्तावेज चुरे उत्थानशील आयोजनाको बक्राहा खोला नदी प्रणाली स्तरीय आदिवासी जनजाति योजना (IPP) को अंग्रेजी सँस्करणको नेपाली संक्षिप्त रूप हो। यसमा समावेश भएका विषयवस्तु IPP बाट लिइएक छन र त्यसैसँगै सम्बन्धित छन। दस्तावेजमा उल्लेखित जनसांख्यिक विवरण सन् २०२१ को जनगणनाका आधारमा अद्यावधिक गरिएको छ। कृपया थप जानकारीका लागि मूल IPP दस्तावेज हेर्नुहोला।

संक्षिप्त रूप

BRCRN	चुरे उत्थानशील आयोजना
CERP	संवेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना
ESMP	वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना
GCF	हरित जलवायु कोष
GRC	गुनासो सुनुवाई समिति
IPP	आदिवासी जनजाति योजना
MoFE	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
SIMP	सामाजिक समावेशी व्यवस्थापन योजना

विषय सूची

संक्षिप्त रूप.....	i
विषय सूची	ii
1.0. परिचय.....	1
2.0. आदिवासी जनजाति योजनाको उद्देश्यहरु	2
3.0. निर्माण विधि र प्रक्रियाहरु.....	2
4.0. बक्राहा खोला नदी प्रणालीमा आदिवासी जनजातिको अवस्था	3
5.0. प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन अभ्यासहरु.....	4
6.0. जोखिमहरु	4
7.0. अवसरहरु	5
8.0. आदिवासी जनजाति योजनाको कार्यान्वयन	6
9.0. गुनासो निवारण प्रक्रिया	6
10.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन.....	7
11.0. जोखिमहरु र प्रभावहरु तथा न्यूनीकरण उपायहरु र लाभ वितरण योजना सहितको न्यूनीकरण उपायहरु	7

13.0. परिचय

चुरे उत्थानशील आयोजना (BRCRN) हरित जलवायु कोष (GCF) को आर्थिक सहयोगमा वन तथा वातावरण मन्त्रालय (MoFE) र संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) ले संयुक्त व्यवस्थापन गरिरहेको कार्यक्रम हो । यो आयोजना नेपालको दक्षिण-पूर्वी क्षेत्रमा कोशी प्रदेश, मधेश प्रदेश र बागमती प्रदेशका केही भाग समेटेर २६ वटा जोखिममा रहेका नदी प्रणालीहरू; मधेश प्रदेशमा आठ नदी प्रणालीहरू: लखनदेही, रातु, चारनाथ, कमला-बेलसोत-जोगिया, बताहा, बलान, बिहुल र खाडो हुन भने बागमती प्रदेशमा चँदाहा खोला, कमला-उत्तर, तावा उत्तर, कमला दक्षिण र ठाकुर खोला गरी ५ वटा नदी प्रणाली पर्दछन् भने कोशी प्रदेशका कोकाहा, गिदेरी खोला, सुनकोशी, अँधेरी-बरुवा-दुवार खोला, बुढी खोला, पटनाली खोला, लोहन्द्रा नदी, तावा दक्षिण, बक्राहा खोला, कनकाई नदी, रतुवा नदी, बिरिड र मेची नदि प्रणालीमा लागू गरिएको छ। यसको मुख्य उद्देश्य एकिकृत विकाश र दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गरी चुरे क्षेत्रको पारिस्थितिकिय प्रणालीमा सुधारका साथै संकटासन्न समुदायको जलवायु समानुकुलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु हो ।

मधेश प्रदेश अन्तर्गतको यस बक्राहा खोला नदी प्रणालीको संवेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना (CERP) मा उल्लेख गरिएका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्दा सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक प्रभावहरूको पहिचान, विश्लेषण, र न्यूनीकरण उपायहरू समावेश गरि वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP), आदिवासी जनजाति योजना (IPP) र सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना (SIMP) समेत बनाउनु पर्ने हुनाले, यसै अनुसारका दस्तावेजहरू प्रत्येक नदी प्रणालीका लागि तयार पारिएका छन् । आदिवासी जनजातिहरू भित्रको अन्तरसम्बन्धलाई सम्बोधन गर्न यस दस्तावेजमा चुरे उत्थानशील आयोजनाको लैंगिक कार्य योजनाका कृयाकलापहरूलाई पनि विचार गरिएको छ ।

बक्राहा खोला नदी प्रणाली अन्तर्गतको यस आदिवासी जनजाति योजना (IPP), नेपाल सरकार तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) को वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीतिलाई पूर्ण रुपमा पालना गर्ने गरी तयार पारिएको छ । हरित जलवायु कोष (Green Climate Fund) तथा FAO प्रावधान अनुरूप नदि प्रणाली अन्तर्गतको संवेदनशील पारिस्थिकिय पुनर्स्थापना योजना मा उल्लेखित कृयाकलापहरू कार्यान्वयन गर्दा तत् स्थानका आदिवासी जनजाति समुदायलाई पर्न सक्ने जोखिम र अपनाउनुपर्ने न्यूनीकरण का उपायहरू यस

आदिवासी जनजाति योजना मा समावेश गरिएका छन् । यस योजना तयार गर्ने क्रममा नदी प्रणाली अन्तरगतका सम्बन्धित समुदायहरु संग छलफल, परामर्श, अन्तरक्रिया तथा गोष्ठी गरिनुका साथै FAO को स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (FPIC) लाई पालना गरिएको छ ।

14.0. आदिवासी जनजाति योजनाको उद्देश्यहरु

आदिवासी जनजाति योजनाको मुख्य उद्देश्य भनेको आदिवासी जनजातिको जोखिमहरुको मुल्यांकन र न्यूनीकरण वा प्रतिकूल प्रभावहरुको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक रणनीतिहरु र उपायहरुको खाका प्रस्तुत गर्नु हो।

15.0. निर्माण विधि र प्रक्रियाहरु

संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) को वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रिया साथै स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (FPIC) पालना गरि सहभागीमूलक तथा परामर्श पद्धती लाई आदिवासी जनजाति योजना तयारको क्रममा अवलम्बन गरिएको थियो । बक्राहा खोला नदी प्रणालीको संवेदनशील पारिस्थितिकीय पुनर्स्थापना योजना (CERP) कार्यान्वयनका क्रममा आएका चासोहरु, सम्भावित प्रभाव र जोखिमहरु बुझ्नका लागि विभिन्न विधिहरु प्रयोग गरियो। यसमा लक्षित समूह छलफल, जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ता, अवलोकन सहितको सर्वेक्षण र नदी प्रणाली स्तरका सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया समावेश थियो। ८ जना जानकारहरुमा ४ जना आदिवासी जनजाति जानकारहरूसँग छलफल गरिएको थियो भने लक्षित समूह छलफलमा १९ महिला, १५ आदिवासी जनजाति, ३ मधेशी, ११ दलित र १२ अन्य गरी ३९ जना सहभागी थिए। अध्ययन टिमले सहभागीमूलक र परामर्श विधि प्रयोग गरी आदिवासी जनजाति योजना तयार पारेको थियो, जसमा FAO को वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन मार्गदर्शन, जलवायु कोषको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीति, UNDRIP, ILO 169 लगायत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी खाकाहरु पालना गरिएको छ ।

कोशी प्रदेशमा रहेको बक्राहा नदी प्रणालीको ईलाम र मोरंग जिल्लाका ७ पालिकाका ३२ वटा वडाहरुका आदिवासी जनजातिहरूसँग छलफल गरिएको थियो र यसमा जानकारहरूसँग

अन्तवार्ता, अवलोकन सहितको सर्भे, लक्षित समूह छलफल आदि मुख्य विधिहरु प्रयोगमा ल्याईएको थियो ।

16.0. बक्राहा खोला नदी प्रणालीमा आदिवासी जनजातिको अवस्था

नेपालमा आदिवासी जनजातिहरुलाई मुख्य समुदाय भन्दा सामाजिक, मातृ भाषा र सांस्कृतिक रुपले भिन्न पहिचान भएका, प्राकृतिक स्रोतहरूसंग घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको तथा आदिवासी जनजातिको रुपमा आत्म पहिचान वोकेको समूहहरुको रुपले परिभाषित गरिएको छ। नेपालमा ५९ वटा आदिवासी जनजातिहरु रहेका छन्। नेपालका आदिवासी जनजातिहरुलाई आर्थिक रणनीतिका हिसावले सातवटा वर्गिकरणमा राखेको छ जसमा १) शिकार र संकलन, २) चारा र वागवानी ३) चारा, वागवानी र कृषि ४) वागवानी र कृषि ५) पशुपालन, कृषि र औधोगिक कृयाकलापहरु, ६) कृषि र ७) कृषि र औधोगिक कृयाकलापहरु रहेका छन् ।

बक्राहा खोला नदी प्रणालीको जलाधार क्षेत्रभित्र मिश्रित समुदाय रहेका छन्। बक्राहा खोला नदी प्रणालीले ईलाम, झापा र मोरङ्ग जिल्लाको चुलाचुली गाउँपालिका (६), लेताङ्ग (८,९), मिकलाजुङ्ग (१-७), पथरी शनिश्चरे (१-५) रतुवामाई (१,४,५,७-१०), सुनवर्सी (२,३,६,७), उर्लावारी (१-४,८,९) नगरपालिका लाई समेटेको छ । आदिवासी जनजातिको ऐतिहासिक रुपमा विशेष वस्ती र परम्परागत वसोवास छैन। फिल्डमा छलफलको क्रममा ६० वर्ष देखि थारु वाहेक अन्य आदिवासी जनजातिहरु वसोवास गरेको र अन्य जातजातिहरु त्यसपछि वसाई सरेर यस क्षेत्रमा आएको देखिन्छ। बक्राहा खोला नदी प्रणालीमा रहेका आदिवासी जनजातिहरुमा तराईमा थारु र चुरे पहाडमा रहेका वस्तीहरुमा तामाङ्ग, भुजेल र सुनुवार सिमान्तकृत समूहमा रहेका छन् भने चुरेमा पछाडी परेका समूहहरुमा मगर, लिम्बु, राई र नेवार रहेका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार ईलाम जिल्लाको जनसंख्या २९०,२५४ (पुरुष-१३९,५४७, महिला-१४०,९९१) र मोरङ्ग जिल्लाको जनसंख्या ९६५,३७० (पुरुष-५५७,५२७, महिला-५८९,६५९) रहेको छ । देशका अन्य क्षेत्रबाट विशेषगरी पहाडी क्षेत्रबाट बढी बसाइँसराइ र अव्यवस्थित विकासका कारण चुरे क्षेत्रमा बस्ती विस्तार हुँदै गएको स्थानीय समुदायको भनाइ छ । यस नदी प्रणाली अन्तरगत खास गरी क्षेत्री, ब्राम्हण, सन्यासी, कामी, दमाई, सार्की तथा मुख्य आदिवासी जनजातिहरुमा राई, थारु, मगर, तामाङ्ग, दनुवार, नेवार, भुजेल, सुनुवार, माझी, लिम्बु, थामी, शेर्पा, याक्खा, धानुक, कुमाल, दनुवार, सन्थाल, सुन्डी, वोटे रहेका छन्। संख्यात्मक रुपमा राई, थारु, मगर, तामाङ्ग, नेवारको वाहुल्यता रहेको छ।

17.0. प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन अभ्यासहरू

जलाधार क्षेत्र भित्र रहेका आदिवासी जनजातिहरूका धेरै घरधुरीहरूले विभिन्न जिविकोपार्जन र कमाईका रणनीतिहरू अपनाएका छन् । आदिवासी जनजातिहरूका मुख्य पेशा कृषि र पशुपालन रहेको छ। यस बाहेक आदिवासी जनजातिहरूले पनि शिल्पकार्य, ज्यालादारी (कृषि र अन्य कार्यमा), व्यापार, जागिर, वैदेशिक रोजगारी, सिलाई आदि कार्यहरू गरिरहेका छन् । वक्राहा नदी प्रणालीको जलाधारक्षेत्र भित्रका आदिवासी जनजातिहरू जिवनयापनका लागि वन र नदीजन्य प्राकृतिक श्रोतहरूमा निर्भर रहेका छन् । तिनीहरू काठ, दाउरा, घांस र गैरकाष्ठ वनपैदावारहरू (वांस तथा जडिवुटीहरू) को संकलन तथा पशुहरूको चरणका लागि वनमा निर्भर छन् । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जलस्रोतसंग सम्बन्धित आदिवासी ज्ञान सिप र अभ्यासहरूमा डोको, डालो, नाम्लो, सुकुल, डोरी वनाउने, चोया काट्ने, गुन्द्री वुन्ने, वेत वांसको काम, ढकिया वनाउने, माछा मार्ने जस्ता कामहरू प्रयोगमा रहेका छन् । आदिवासी जनजातिहरूसंग खासगरी स्थापित सामाजिक संरचना र प्रणालीहरूको व्यवस्थाले निर्णय प्रकृत्या र सामाजिक जिवनका विविध पक्षहरूमा सम्बोधन गरेको छ । आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत संस्थाको रूपमा नदेखिए पनि अनौपचारिक रूपमा आदिवासी जनजातिहरू एकत्रित भएका छन् । आयोजना क्षेत्रमा जमिन तथा वनश्रोतहरूमा भएका अधिकारहरूको मान्यता वैधानिक कानूनी रूपमा मान्यता दिन पहल गरिनेछ । भूमी स्वामित्वका सवालहरू कानूनी, सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय आयामहरू संलग्न भएका जटिल र विवादास्पद विषयहरू भित्र पर्दछन् । आदिवासी जनजातिहरूको वनका जग्गाहरूको व्यवस्थापन र प्रयोगमा प्रतिस्पर्धि दावीहरू आएमा यी कुराहरूको उठान हुन्छ ।

18.0. जोखिमहरू

जमिनमा पहुँच कम भएका वा जमिनै नभएका वनमा निर्भर आदिवासी जनजातिहरूको जिविकोपार्जनमा कमी, विस्थापित हुने तथा निष्कासन हुने गरी जोखिममा पर्न सक्छन्। यी सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार र चासोलाई मान्यता दिनु र वन तथा भूमी कार्यकाललाई समावेशी र सहभागितामूलक FPIC पद्धतीवाट काम गर्नु एउटा महत्वपूर्ण काम हो। आयोजना गतिविधिहरूमा संलग्न भएका वेलामा वनको दिगो प्रयोग र संरक्षणलाई प्रोत्साहन गर्ने गरी सरोकारवालाहरूका विविध दृष्टिकोणहरू र आवश्यकताहरूलाई विचारगरी अनुकूल तथा सहयोगी विधिहरू उनीहरूको आवश्यकतासंग मेल खाने गरी समाधानहरू पत्ता लगाउनु आवश्यक छ। यो प्रकृत्यामा क्रिटिकल इकोसिस्टम पुनस्थापना योजनामा राखिएका

हटस्पट कृयाकलाप कार्यान्वयन क्षेत्रमा आदिवासी जनजातिहरूसंग गहिरो परामर्श गर्न FPIC गर्नु पर्छ ।

वन क्षेत्र नजिक रहेका चुरे क्षेत्रका वनमा निर्भर आदिवासी जनजातिहरु काठ, दाउरा, पशुका लागि घांस र चरिचरणका लागि विभिन्न श्रोतहरुमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ। यी आदिवासी जनजातिहरु तिनीहरुका दैनिक आवश्यकताका लागि वनमा निर्भर छन्। निर्माण र शिल्पकार्यका लागि काठ, पकाउन र आगो तापनका लागि दाउरा, पशुका लागि डालेघांस र चरिचरणका लागि चरिचरण क्षेत्र प्रयोग गरिएको छ। यी श्रोतहरुको जथाभावी र दिगो रुपमा नहुने गरी गर्ने प्रयोगले वन र प्राकृतिक श्रोतहरुको स्वास्थ्य र संरक्षणमा लामो अवधिका लागि नकारात्मक प्रभाव परेकोछ। आदिवासी जनजातिहरु आफैले जलाधार क्षेत्र भित्र प्राकृतिक श्रोतको संरक्षण र दिगो तथा प्रभावकारी वन व्यवस्थापन प्राप्त गर्न यस निर्भरतालाई महत्वपूर्ण वाधाको रुपमा लिएका छन्।

जलाधारक्षेत्रमा पानीको मुहान झरना सुक्ने, वाढी, पहिरो र वन आगलागी मुख्य वातावरणीय जोखिमको रुपमा छन्। यी जोखिमहरुले स्थानीय समुदायहरुलाई जिविकोपार्जन र खाद्य सुरक्षामा आदिवासी ज्ञानको लोप हुने चुनौतीहरु सृजना गरेको छ। यी जोखिमहरुले गाईवस्तुहरुलाई पानी खुवाउने र घरायशी प्रयोजनका लागि पानी ल्याउने आदिवासी जनजाति सहितका महिलाहरुलाई धेरै असर पारेको छ। पानी संकलन मात्र नभई खाद्य सुरक्षा, आदिवासी ज्ञान हस्तान्तरण, सामाजिक सुरक्षा खल्वलिने, आध्यात्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध घट्ने तथा जातीय तथा लैगिंक भेदवास हुन सक्ने जोखिम रहेको छ । चलनचल्तीको भाषा बोल्ने क्षमता सिमित भएका वा मातृभाषा रुचाउने आदिवासीहरु भएमा त्यहां गरिने कामहरुको सिमित जानकारी रहने र कार्य प्रकृया तथा निर्णय गर्दा प्रभावकारी रुपमा उनीहरुको योगदान लिन नसकिने जोखिम रहन्छ । आदिवासी जनजातिहरुले नदी किनारमा समेत असर पर्ने गरी आएको ठुलो भेलले खेतीयोग्य जमिनमा वालुवा र ढुङ्गाले ढाक्ने र तुरुन्तै कृषि भूमिमा उत्पादकत्व र उत्पादन घट्ने चुनौतीहरु देखेका छन्। यसवाट सिमान्तकृत समूहहरु जस्तै: महिला र बालबालिकाहरुमा खाद्य असुरक्षा र कुपोषण बढ्न जानेछ। वनमा लाग्ने आगलागी जलाधारभित्रका आदिवासी जनजातिहरुले भोगेको अर्को चुनौती हो ।

19.0. अवसरहरु

आदिवासी जनजातिहरुले देखेका अवसरहरुमा डालेघांस तथा जडिवुटी विरुवाको वृक्षारोपण, नदी किनारमा तटबन्धले जिविकोपार्जनमा सहयोग गर्ने र खाद्य सुरक्षा बढाउने छ। आदिवासी

जनजातिहरु आदिवासी ज्ञान तथा अभ्यासहरुको दस्तावेजीकरण, तिनको संरक्षण तथा प्रवर्धन क्षमता वढाउने तालिम, गोठमा बाँधेर खुवाउने व्यवस्था, डालेघांस र भुईँघांसको वृक्षारोपण, नियन्त्रित चरिचरणले प्रभाव पार्नेका लागि आय आर्जन र शिप विकासका विशेष प्याकेज र जलवायु परिवर्तन सचेतीकरण कार्यक्रमवाट फाईदा लिन सक्नेछन् ।

आयोजनामा आदिवासी जनजातिहरुको समस्यालाई सम्बोधन गर्नका लागि समस्या निवारण समिति बनाइएको छ। यसैगरी आयोजनावाट प्रभावित समुदायलाई नियमित रुपमा यस्का प्रगतीहरु जानकारी दिने र उनीहरुको जमिनमा भएका कृयाकलापहरु हेर्ने र चासोहरु राख्न तथा प्रश्न गर्न र भविश्यमा जोखिम तथा चुनौतीहरु कम गर्न र सिकाईको अभिलेखीकरण गर्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्न आयोजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदनका लागि संयन्त्र (तौरतरिका र विधिहरु) बनाइएको छ।

20.0. आदिवासी जनजाति योजनाको कार्यान्वयन

नदी प्रणाली अन्तरगतका गतिविधिहरुको कार्यान्वयन उल्लसंगे यस योजनामा उल्लेखित न्यूनीकरण उपायहरु विद्यमान कार्यान्वयन संयन्त्र प्रयोग गरी कार्यान्वयन गरीने छ । कृयाकलापहरुको कार्यान्वयन पुर्व र कार्यान्वयन चरणमा स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको ६ मुख्य चरणहरुलाई आदिवासी जनजातिहरुका सवालहरुलाई प्रवर्धन गर्ने, समावेश गर्ने तथा सम्मान गर्ने गरी एकीकृत गरिने छ । कोशी प्रदेशको ईटहरीमा अवस्थीत आयोजना व्यबस्थापन कार्यालय र तहाँ कार्यरत लैंगिक तथा सुरक्षण अधिकृत तथा अन्य प्राविधिक कर्मचारी हरु प्रत्यक्ष रुपमा यी योजना हरु कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नेछन् । त्यस्तै, FAO TA अन्तर्गत वातावरण तथा सामाजिक विशेषज्ञ र लैंगिक तथा आदिवासी जनजाति विशेषज्ञले FAO र GCF को सुरक्षण नीतिसँग अनुरूप योजनाहरुको को समग्र कार्यान्वयनको जिम्मेवारी लिनेछन।

21.0. गुनासो निवारण प्रक्रिया

प्रस्तावित कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनको क्रममा गुनासोहरु सम्बोधन गर्न निष्पक्ष, पारदर्शी, र समावेशी गुनासो सुनुवाई संयन्त्र स्थापना गरि सो को पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ। पहिलो स्तरमा प्रत्यक्ष प्रदेश आयोजना व्यबस्थापन कार्यालय मा गुनासो सुनुवाई समिति (GRC) गठन गरिनेछ भने दोस्रो स्तरमा केन्द्र (आयोजना व्यबस्थापन कार्यालय) मा गुनासो सुनुवाई समिति गठन

गरिनेछ, जसमा राष्ट्रिय परियोजना निर्देशक अध्यक्षको रूपमा रहनेछन्। अरु सरोकारबाला निकाय, फेकोफन, नेफिनलाई आमन्त्रितको रूपमा बोलाउन सकिनेछ। समितिले प्रभावित व्यक्तिको गुनासो अभिलेख राखी वर्गीकरण गरी प्राथमिकतामा राखी १० दिन भित्र समाधान दिनेछ । प्रभावित समुदाय वा व्यक्तिले गुनासोहरू सोझै वन तथा वातावरण मन्त्रालय, नेपालका अन्य कानुनी निकाय, FAO वा हरित जलवायु कोष अन्तर्गतको स्वतन्त्र सुनुवाई संयन्त्रमा पनि पेश गर्न सक्नेछन् ।

22.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन

योजना अन्तरगतका क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन-अनुगमन, मूल्याङ्कन, र प्रतिवेदनका लागि योजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन खाकासँग एकीकृत गरि सुनिश्चितता गरिएको छ। समुदायहरूलाई गतिविधिहरू हेर्न, चासो राख्न, प्रश्न गर्न, र जोखिम तथा चुनौतीहरू कम गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्न प्रेरित गरिनेछ । क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजातिसमुदायलाई सम्भव भएसम्म समावेश गरिनेछ। यस सम्बन्धमा प्रादेशिक आयोजना व्यावस्थापन कार्यालयमा कार्यरत लैंगिक तथा सुरक्षण अधिकृतले नियमितरूपमा अनुगमन गर्नेछन् भने वातावरण तथा सामाजिक विशेषज्ञ र लैंगिक तथा आदिवासी जनजाति विशेषज्ञले FAO र GCFको सुरक्षणनीति अनुरूप अर्धवार्षिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नेछन्।

23.0. जोखिमहरू र प्रभावहरू तथा न्यूनीकरण उपायहरू र लाभ वितरण योजना सहितको न्यूनीकरण उपायहरू

क्रिटिकल इकोसिस्टम पुनर्स्थापना योजनाका कृयाकलापहरूको आयोजना कार्यान्वयनका समयमा स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको ६ मुख्य चरणहरूलाई आयोजना चक्रको विभिन्न चरणमा चुरे उत्थानशिल आयोजनाले सम्बन्धित कार्यमा आदिवासी जनजातिहरूका सवालहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने, समावेश गर्ने तथा सम्मान गर्ने गरी सवै प्रयाशहरू गर्नेछ ।

तालिका 23-1: जोखिमहरूहरू र प्रभावहरू तथा न्यूनीकरण उपायहरू र लाभ वितरण योजना

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्थान समय सिमा	खर्च ने. रू मा	अनुगमन व्यवस्था
समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहको वन व्यवस्थापन कार्य योजना पूनरावलोकन / नविकरणमा सहयोग	आदिवासी जनजातिहरू वञ्चित हुने जोखिम । आदिवासी ज्ञानलाई पहिचान नगर्ने र त्यसलाई वन कार्य योजनामा समावेश नगरिने जोखिम ।	प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सो वन वा नजिकमा रहेका आदिवासी जनजातिहरू वन व्यवस्थापन कार्य योजना पूनरावलोकनबाट पर्ने प्रभाव पत्ता लगाउन प्रारम्भिक विश्लेषण गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रू ७०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मार पटक
वन कार्य योजना कार्यान्वयनका लागि तालिम र क्षमता विकास	तालिम र सहयोगमा आदिवासी जनजातिहरू वञ्चित हुने जोखिम ।	आदिवासी जनजातिहरूबाट महिला, बालिका तथा युवाको समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि सचेतना। आदिवासी जनजातिहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईट मा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मार पटक
सरकारी कर्मचारी र समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई जलवायु मैत्री वनव्यवस्थापन प्रशिक्षक प्रशिक्षणमा क्षमता विकास	कृषि वन कार्यका लागि तालिम र सहयोगमा आदिवासी जनजातिहरू वञ्चित हुने जोखिम। वन, जल, जैविक विविधता व्यवस्थापनमा आदिवासी ज्ञानको वेवास्ता गरिने जोखिम ।	आदिवासी जनजाति, दलित तथा सिमान्तकृत समुदायहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने । छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा ३०% सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रू १३००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश) प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मार पटक र पि.एम. यु. एफ.ए.ओ.

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्थान समय सिमा	खर्च ने. रु मा	अनुगमन व्यवस्था
					प्राविधिक सहायता
सरकारी कर्मचारी र समुदायिक वन समूहहरूलाई उनीहरूको जवाफदेहिता र पारदर्शिता (डिजिटल सेवा, वार्षिक कार्यक्रममा खुला पहुँच) का लागि सुशासन तालिम	सरकारी कर्मचारी र समुदायिक वन समूहहरू विच वन व्यवस्थापनमा सुशासन को वुझाईमा अन्तर । तालिम र सहयोगमा आदिवासी जनजाति, समुदायहरूलाई संलग्न नगराउने तथा भेदभावको जोखिम।	आदिवासी जनजाति, समुदायहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि संयुक्त रुपमा तालिम तथा छलफल गर्ने कम्तीमा ५०% आदिवासी महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने । छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने र यस्मा मातृभाषामा जानकारी दिने कुराको सुनिश्चित गर्ने ।	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू आयोजना कार्यान्वयनको चरण	प्रत्येक साईटमा रु १३००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मार पटक र पि.एम. यु. एफ.ए.ओ. प्राविधिक सहायता
हस्तान्तरण गर्न वांकि रहेका राष्ट्रिय वन समुदायलाई हस्तान्तरण	सामुदायिक वन समूहको कार्यसमितिमा आदिवासी जनजातिहरूलाई संलग्न नगराउने जोखिम	समुदायको वनौटको मूल्याङ्कन गर्ने र वन कार्ययोजना मार्फत कार्य समितिमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा ३०% सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने । आदिवासी जनजाति समुदायसंग स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी प्रकृत्या (FPIC) गरी पूर्व परामर्श गरी उनीहरूबाट सहमति लिने ।	आयोजना कार्यान्वयनको चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रु ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मार पटक
प्राकृतिक पूनरोत्पादन सहयोग क्रियाकलाप	आदिवासी जनजातिहरूलाई वनमा लाग्ने डढेलो नियन्त्रणवारे आवश्यक ज्ञानको अभाव । अग्नी नियन्त्रकको अवसरमा आदिवासी	आदिवासी जनजाति, समुदायसंग परामर्श गर्ने र उनीहरूलाई जोखिम नपर्ने कुराको उनीहरूसंग सहमति लिने । वनमा पूर्ण रुपमा निर्भर रहने स्थानीय सरोकारवालाहरूसंग उचित परामर्श गर्ने । समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई क्षतिपूर्ति तथा फाईदाको वांडफांडका लागि योजना वनाउन अभिमुखीकरण गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रु २०००० प्रत्येक साईटमा रु ३००० प्रत्येक साईटमा	चुरे उत्थानशिल आयोजना केन्द्र र पि.पि.एम. यु. वार्षिक रुपमा

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्थान समय सिमा	खर्चने. रू मा	अनुगमन व्यवस्था
	जनजातिहरू वंचित हुने जोखिम।			२ रू ३०००	
अग्नी नियन्त्रण समूह गठन तथा परिचालन	आदिवासी जनजातिहरूलाई वनमा लाग्ने डढेलो नियन्त्रण वारे आवश्यक ज्ञानको अभाव। अग्नी नियन्त्रण समूहको अवसरमा आदिवासी जनजातिहरू वंचित हुने जोखिम।	आदिवासी जनजातिहरूलाई वनमा लाग्ने आगोसंग लड्ने विशेष ज्ञान र शिप प्रदान गर्ने । समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई आदिवासी जनजातिहरूलाई अग्नी नियन्त्रण समूहको अवसरको सुनिश्चित गर्नका लागि सचेत गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मा २ पटक
कम्पोष्ट मल उत्पादन प्रबर्द्धनका लागि तालिम र उपकरण सहयोग	तालिम र सहयोगमा आदिवासी जनजाति, वञ्चित हुने तथा भेदभावमा पर्ने जोखिम।	आदिवासी जनजाति, समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने। छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा ३०% सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरणमा पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू	प्रत्येक साईटमा रू ३००० प्रत्येक साईटमा २ रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मा २ पटक र पि.एम. यु. एफ.ए.ओ. प्राविधिक सहायता
अग्नी रेखा निर्माण र सुधार	अत्याधिक अग्नी रेखा निर्माणले वन पैदावारको उपलब्धतामा प्रभाव पर्न सक्ने।	आदिवासी जनजाति समुदायसंग स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी प्रकृत्या (FPIC) गरी पूर्व परामर्श गरी उनीहरूबाट सहमति लिने । जोखिम हटाउन वैकल्पिक उपायहरू प्रदान गर्ने तथा जमिन उत्खनन् कमी गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्थान समय सिमा	खर्च ने. रू मा	अनुगमन व्यवस्था
	आदिवासी जनजाति समुदायमा सामाजिक सांस्कृतिक प्रभाव पर्न सक्छ ।			सि.ई.आर. पि. मा खर्च समावेश भएको	अनुगमन समिति प्रत्येक कृयाकलाप मा २ पटक
व्यावसायिक पशुपालन र गोठ सुधारमा तालिम तथा सहयोग	आदिवासी जनजाति समुदायहरू वञ्चित हुनसक्ने जोखिम।	आदिवासी जनजाति समुदायहरूलाई कम्तीमा सहभागिताको सुनिश्चित गर्न सचेत गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरण	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
गरीव सिमान्तकृत वन समूहहरूलाई शिप विकास तालिम र उपकरण सहयोग	आदिवासी जनजाति समुदायलाई वञ्चित हुने तथा भेदभाव हुन सक्ने जोखिम आदिवासी ज्ञान सिप र अभ्यासहरूको वेवास्ता हुने	आदिवासी जनजातिहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने। हरेक कृयाकलापमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने । आदिवासी ज्ञान सिप र अभ्यासहरूको दस्तावेज संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरण	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
वायो ईन्जिनियरीङ्गको प्रयोग गरी भू तथा जलाधार संरक्षणमा तालिम तथा क्षमता विकास	तालिम तथा सहयोगमा आदिवासी जनजाति समुदायहरू वञ्चित हुने र भेदभावको जोखिम आदिवासी ज्ञान सिप र अभ्यासहरूको वेवास्ता हुने	आदिवासी जनजाति समुदायहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई सशक्तिकरण गर्ने । छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरूबाट सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने । आदिवासी ज्ञान सिप र अभ्यासहरूको दस्तावेज संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको शुरु चरण	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्थान समय सिमा	खर्च ने. रु मा	अनुगमन व्यवस्था
ईको क्लव मार्फत जलवायु मैत्री सचेतना	तालिम, अभियान, ईको क्लवमा आदिवासी जनजाति, समुदायका वालवच्चाहरू वञ्चित हुने तथा भेदभावको जोखिम	आदिवासी जनजाति, समुदायका वाल वालिकाहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना गर्ने। छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरूबाट कम्तीमा सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने । आदिवासी जनजातिहरूको लागि सचेतना गर्दा सकेसम्म र आवश्यक भएमा मातृभाषा को प्रयोग सुनिश्चित गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रु ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
कृषक पाठशालाको पहिचान र परिचालन	कृषक पाठशालामा आदिवासी जनजातिहरू वञ्चित हुने तथा भेदभावको जोखिम भाषा अवरोधको कारण कम प्रभावकारी हुने जोखिम	कृषक पाठशालामा सामाजिक र आर्थिक रूपमा पछाडी परेका आदिवासी जनजातिहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना गर्ने । एउटै मातृभाषा भएको स्थानीय सहजकर्ता प्रवर्धन गर्ने	आयोजना कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रु ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
जलवायु मैत्री कृषि अभ्यासहरू कार्यान्वयन	जलवायु मैत्री कृषि अभ्यासहरूमा आदिवासी जनजातिहरू सहभागी हुन नसक्ने जोखिम जलवायु उत्थानशिलता सम्बन्धि आदिवासी ज्ञान लोप हुने तथा यस्को परिचय हराउने जोखिम	समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई जलवायु मैत्री कृषि अभ्यासहरूको कार्यक्रममा विना भेदभाव, विना पूर्वाग्रह र टाठावाठाहरूलाई मात्र नसमेटी कार्यक्रममा आदिवासी जनजातिहरूबाट समानुपातिक रूपमा सहभागी छनौट गर्न सचेतना गर्ने । जलवायु उत्थानशिलता सम्बन्धि नक्साङ्कन, दस्तावेजीकरण संरक्षण अनूकूलन प्रवर्धन सम्बन्धि आदिवासी ज्ञान विस्तार	आयोजना कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रु ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
सुख्खा क्षेत्रमा थोपा सिंचाई प्रवर्द्धन	आदिवासी जनजातिहरू समूहहरू भन्दा	लाभग्राहीहरूको छनौटका आधारहरूलाई समेटी समावेशी रूपमा आदिवासी जनजातिहरूको सहभागिता समुदायमा	आयोजना कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा	पि.पि.एम. यु. समुदायमा

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वय न व्यवस्था समय सिमा	खर्च ने. रू मा	अनुगमन व्यवस्था
	टाठावाठाहरूले मात्र थोपा सिंचाई सुविधाहरू लिने जोखिम	आधारित संस्थाहरूले परामर्श गर्ने र सूनिश्चित गर्ने ।		२ रू ३००० प्रत्येक साईटमा रू ३०००	आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
गुणस्तरीय विउको छनौट, ग्रेडिङ्ग र भण्डारण तालिम	कार्यक्रममा आदिवासी जनजाति, दलित तथा महिलाहरू वञ्चित हुने तथा भेदभावको जोखिम रैथाने विउहरू र तिनको भण्डारण सम्बन्धि आदिवासी ज्ञान लोप हुने तथा यस्को परिचय हराउने जोखिम	आदिवासी जनजाति, दलित, महिला तथा सिमान्तकृत समुदायकाहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना गर्ने। छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरू तथा महिलाहरूबाट कम्तीमा सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने । रैथाने विउहरू र तिनको भण्डारण सम्बन्धि नक्सामा, दस्तावेजीकरण संरक्षण अनूकूलन प्रवर्धन सम्बन्धि आदिवासी ज्ञान विस्तार ।	आयोजना कार्यान्वय न चरण	प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
सामुदायिक कम्पोजिटिङ्ग केन्द्र स्थापनाका लागि प्राविधिक र आर्थिक सहयोग प्रदान	कार्यक्रममा आदिवासी जनजातिहरू वञ्चित हुने तथा भेदभावको जोखिम ।	लाभग्राही छनौटका आधारहरू तयार पार्ने । कार्यक्रममा आदिवासी जनजातिहरू तथा महिलाहरूबाट कम्तीमा सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्न सचेतीकरण गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वय न चरण	प्रत्येक साईटमा रू १३००० (सि.ई.आरं पी.) मा समावेश प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति
पछाडी पारीएका महिलाहरूको लागि अनौपचारिक सिकाई र सिकाई आदान प्रदानको प्लेट फर्म तयारी	टाठावाठाले वढी फाईदा लिने जोखिम ।	आदिवासी जनजाति, समुदायकाहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई सचेतना गर्ने । छलफल भेला तथा बैठकमा आदिवासी जनजातिहरू समानुपातिक तथा आदिवासी	आयोजना कार्यान्वय न चरण	प्रत्येक साईटमा रू १३००० (सि.ई.आरं	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू

पुस्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू कृयाकलापहरू)	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वय न व्यवस्था समय सिमा	खर्च ने. रू मा	अनुगमन व्यवस्था
		जनजातिहरू कम्तीमा सहभागिता प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने र छलफल तथा निर्णय प्रकृत्यामा उनीहरूको सकृय सहभागिताको सुनिश्चित गर्न समुदायमा आधारित संस्थाहरूसंग परामर्श तथा शशक्तिकरण गर्ने । आदिवासी जनजाति सहजकर्ता मार्फत सहजीकरण तथा जानकारीहरू आदानप्रदान गर्न मातृभाषाको प्रयोग गर्ने ।		पी.) मा समावेश प्रत्येक साईटमा रू ३०००	अनुगमन समिति
स्थानीय सरकार र समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई GESI मूल प्रवाहीकरण तालिम तथा गोष्ठी प्रदान	कार्यक्रममा आदिवासी जनजाति, तथा आदिवासी महिलाहरू वञ्चित हुने तथा भेदभावको जोखिम	आदिवासी जनजातिहरू तथा आदिवासी महिलाहरूहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि सचेतना गर्ने। आदिवासी जनजातिहरू तथा आदिवासी महिलाहरूहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि सचेतना गर्ने।	आयोजना कार्यान्वय न शुरूको चरण	प्रत्येक साईटमा रू १३००० (सि.ई.आरं पी.) मा समावेश प्रत्येक साईटमा रू ३०००	पि.पि.एम. यु. समुदायमा आधारित संस्थाहरू अनुगमन समिति

Social Inclusion Management Plan

Bakraha River System

Koshi Province

© FAO/BRCRN

Government of Nepal

Ministry of Forests and Environment (MoFE)

Building a Resilient Churia Region in Nepal (BRCRN)

Babar Mahal, Kathmandu, Nepal

January 2024

Executive Summary

Building a Resilient Churia Region in Nepal (BRCRN) project is being implemented in 26 critical river systems, covering parts of Koshi Province, Madhesh Province, and Bagmati Province. The project was developed by the Government of Nepal together with the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). FAO, one of the accredited entities of the Green Climate Fund (GCF) and the Ministry of Forests and Environment (MoFE) of the Government of Nepal are jointly implementing the first GCF funded project in Nepal since 12th May 2020.

The project links the Churia hills and upper Terai and promotes widespread adoption of climate-resilient land-use practices, confronting the challenges of deforestation and forest degradation, better maintaining the forest ecosystem, and building resilience to climate-induced hazards. The primary objective of the proposed project is to enhance the climate resilience of ecosystems and vulnerable communities in the Churia region through integrated sustainable rural development and natural resource management approaches. Critical Ecosystem Restoration Plans (CERPs) of all 26 river systems have been developed and validated for implementation under the BRCRN project. The plans have identified different activities to restore the degraded ecosystems of the river systems and clubbed in 6 intervention packages.

For Bakraha River system there are around 44 different activities within 6 intervention packages that has been identified, which also has proposed the sites of intervention as per the CERP report. Direct beneficiaries of the project include the population of Letang Municipality (Ward number 8 and 9), Miklajung Rural Municipality (Ward number 1 to 7), Urlabari Municipality (Ward number 1 to 5, and 8), Ratuwamai Municipality (Ward number 1, 4, 5, and 7 to 10), Sunwarshi Municipality (Ward number 2, 3, 6 and 9), Pathari Sanischare Municipality (Ward number 1 to 4 and Chulachuli Municipality (Ward number 6). Other communities around the project wards will also get different benefits from the project activities and they are indirect beneficiaries of the project.

The Social Inclusion Management Plan (SIMP) of Bakraha River System has been prepared in compliance with the Government of Nepal (GoN) and FAO safeguard policies. Besides, the SIMP is said to be core requirement of the GCF to be developed prior to implement CERP. The SIMP is also focused on primary and secondary sources of information and followed FAO Free, Prior and Informed Consent (FPIC) guideline. Moreover, the Environmental and Social Management Framework (ESMF) for BRCRN indicated that this SIMP should focus more on the Dalits, Madheshi and Muslims of the hills and Terai which makes 46 percent of the beneficiaries residing in the Churia Hills (BRCRN/FAO report 2019). ESMF also highlights that, through the SIMP it will ensure to support men and women from Dalit, Madheshi, Muslim and other excluded/marginalized groups, among others, living in vulnerable river systems to increase their awareness of climate change and future risks, and to support them to adopt climate-resilient farming practices. Based on the Census 2021, Letang Municipality covering ward number 1,2,7,9 and 8 has a population of 22,010 (male-10,380 and female-11,630), Milkajung Rural Municipality has a population of 33167 (male-10,380 and female- 17,279),

Pathari Sanischare has a population of 72,451 (33,984 male and female- 38,467) and Urlabari has a population of 65,238 (male-30,707 and female-34,531), Ratuwamai has a population of 61139 (male-28999 and female-32140) and Sunwarshi Municipality has a population of 37,094 (male-17,797 and Female-19,299) (CBS, 2021).

ESMF mentions that local communities, ecosystems and ecosystem services are expecting ever increasing exposure to climate change induced temperature rise and precipitation variability in entire country and impacting the vulnerable groups especially those living the upstream and downstream especially the men and women of Dalits, Madheshi, Muslims and other marginalized groups. Thus, this SIMP has focused in addressing the issues of mainly men and women of Dalits, Madheshi, Muslims and other vulnerable groups that could face the risks through the interventions outlined in the CERP.

Thus, the main objective of the Social Inclusive Management Plan (SIMP) is to support Dalit, Madheshi, Muslims and socially excluded community/group living in vulnerable river systems to increase their awareness of climate change and future risks, and to support them to adopt climate resilient NRM practices. To capacitate men and women of Dalits, Madheshi, Muslim and other marginalized groups in leadership, decision making and having access to services and control over resources for sustainable development cope with climate change impacts

Preparation of the SIMP was done in various phases based on the inception report, review of documents was done based on ESMF, MoFE climate change gender policy and action plan 2021, CERP report, women empowerment report by BRCRN and Churia management plan. BRCRN project safeguard issues have been screened against FAO mandate of Environment and Social Safeguard Issues, where further safeguard triggering points for BRCRN project was analyzed to address the social risk factors and its mitigation action approaches. A separate consultation, Focused Group Discussion (FGD) and Key Informant Interview (KII) and field observation were conducted to collect their problems, issues and voices that could ensure equitable participation in all the BRCRN project interventions. Through KII voices from the ward leaders, community leaders and farmers group to know on how BRCRN can address the issues of vulnerable and excluded groups that they can benefit directly and their risk can be minimized.

The Project Management Unit (PMU) and Provincial Project Management Unit (PPMU) of Koshi Province in coordination with the local government should address the following actions;

- Capacity building activities targeting Dalits and most marginalized groups; Madheshi and Muslims to be undertaken on the basis of training needs assessment in climate adaptations and Disaster Risk Reduction (DRR) issues.
- Dalit, Madheshi, Muslims and other marginalized hardly gets an opportunity to participate in planning, implementation, design and Monitoring and Evaluation and so prepare and execute the activities in line with Community Based Organizations (CBOs)

analysis report, and SIMP to ensure inclusivity and address exclusion factors in the societal structure.

- SIMP may not only be limited to Madheshi, Muslim and marginalized groups, certain women here mean the marginalized women/ Dalit women could be excluded in the project intervention and this needs to be identified and assessed through social assessment.
- Capacity building and income generation activities to be provided targeting Dalits, Madheshi, Muslim and other marginalized groups by improving their income generation and employment skills.
- Provide empowerment trainings to encourage the Dalits, Madheshi, Muslim and other marginalized people to raise their voice and equally participate in all the project interventions to overcome the barriers and negative impacts securing social safeguards.

SIMP implementation highlights the Project Management Unit (PMU) and Provincial Project Management Unit (PPMU) – Koshi Province under the supervision and guidance of National Program Director (NPD) will ensure to implement the outlined activities. Required coordination and consultation will be carried with the CBOs including Dalit, Madheshi, Muslims and women during pre-implementation and implementation of the plans. In conclusion, for further implementation of the intervention through SIMP actions as followed needs to be addressed:

- Initial task is to collect socio-economic disaggregated data in the implementation sites as the beneficiaries could likely be neglected for project benefits which could be direct or indirect. Such data are essential to gather information on economic empowerment, such as data related to work, ownership of assets (land), and financial inclusion.
- Categorize the climate and disaster risk reduction (DRR) vulnerable groups especially Dalit, Madheshi, Muslims and other marginalized groups prior to project implementation and set prioritize to involve these women, marginalized groups especially in capacity building, policy reformation, reformation of the community forestry operation plans especially, participation in sustainability initiatives, and decent work.
- Remove the discriminatory rules and regulation in project design, implementation addressing socio cultural norms and values that could reduce the social environmental impact and document them where it could take place in the implementation arrangements.
- PMU and PPMU – Koshi Province develop specific indicators and a responsive monitoring system to ensure the engagement of Women, Dalit, Madheshi and Muslim.

सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना (SIMP)

बक्राहा नदी प्रणाली

कोशी प्रदेश

© FAO/BRCRN

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

चुरे उत्थानशील आयोजना

बबरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल

असोज २०८१

यो दस्तावेज चुरे उत्थानशील आयोजनाको बक्राहा खोला नदी प्रणाली स्तरीय सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना (SIMP) को अंग्रेजी सँस्करणको नेपाली संक्षिप्त रूप हो। यसमा समावेश भएका विषयवस्तु SIMP बाट लिइएका छन् र त्यसैसँगै सम्बन्धित छन्। दस्तावेजमा उल्लेखित जनसांख्यिक विवरण सन् २०२१ को जनगणनाका आधारमा अद्यावधिक गरिएको छ। कृपया थप जानकारीका लागि मूल SIMP दस्तावेज हेर्नुहोला।

संक्षिप्त रूप

BRCRN	चुरे उत्थानशील आयोजना
CERP	संवेदनशील पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना
ESMP	वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना
GCF	हरित जलवायु कोष
GRC	गुनासो सुनुवाई समिति
IPP	आदिवासी जनजाति योजना
MoFE	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
SIMP	सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना

विषय सूची

संक्षिप्त रूप i

विषय सूची ii

- 1.0. परिचय 1
- 2.0. चुरे उत्थानशील आयोजना आयोजना 1
- 3.0. सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजनाका उद्देश्यहरू 2
- 4.0. बक्राहा नदी प्रणालीको विवरण 2
- 5.0. निर्माण विधि र प्रक्रियाहरू 3
- 6.0. बक्राहा नदी प्रणाली सामाजिक तथा आर्थिक जानकारी 4
- 7.0. प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन अभ्यासहरू 5
- 8.0. जोखिमहरू 5
- 9.0. गुनासो सुनुवाई प्रक्रिया 6
- 10.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन 6

तालिका

तालिका 10-1: बक्राहा नदी प्रणाली: जोखिमहरू र प्रभावहरू तथा न्यूनीकरण उपायहरू र लाभ वितरण योजना 2

चित्र

चित्र 4-1: बक्राहा नदी प्रणालीको नक्शा 2

24.0. परिचय

बक्राहा नदी प्रणाली अन्तर्गत सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना नेपाल सरकार तथा संयुक्त राष्ट्र संघीय कृषि तथा खाद्य संगठन (एफएओ) को सुरक्षा नीतिलाई पूर्ण रूपमा पालना गर्ने गरी तयार पारिएको छ। हरित जलवायु कोषको प्रमुख आवश्यकताको रूपमा संबेदनशील पारिस्थितिकीय पुनर्स्थापना योजनाका कृयाकलापहरूको कार्यान्वयन गर्नु पूर्व तयार गर्ने पर्ने गरी सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना तयारीलाई लिईएको छ । सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना प्रारम्भिक र दोश्रो श्रोतवाट प्राप्त जानकारीहरूमा केन्द्रित छ र एफएओ को स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (एफपिआईसि) लाई पालना गरिएको छ । कोशी प्रदेशमा रहेको बक्राहा नदी प्रणालीका लेटाङ्ग, मिक्लाजुङ्ग, उर्लाबारी, सुनवर्सी, पथरी र चुलाचुली नगरपालिकाका महिला तथा दलित, मुस्लिम सहितका पछाडि पारिएका समूहहरूसंग पनि छलफल गरिएको थियो र यस विषयका जानकारहरूसंग अन्तवार्ता, अवलोकन सहितको सर्भे, लक्षित समूह छलफल आदि मुख्य विधिहरू प्रयोगमा ल्याईएको थियो ।

25.0. चुरे उत्थानशील आयोजना आयोजना

चुरे उत्थानशील आयोजना (BRCRN) हरित जलवायु कोष (GCF) को आर्थिक सहयोगमा वन तथा वातावरण मन्त्रालय (MoFE) र संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) को संयुक्त व्यवस्थापन गरिरहेको कार्यक्रम हो। यो आयोजना नेपालको दक्षिण-पूर्वी क्षेत्रमा कोशी प्रदेश, मधेश प्रदेश र वाग्मती प्रदेशका केही भाग समेटेर २६ वटा जोखिममा रहेका नदी प्रणालीहरूमा लागू गरिएको छ। यसको मुख्य उद्देश्य एकिकृत विकाश र दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गरी चुरे क्षेत्रको पारिस्थितिकीय प्रणालीमा सुधारका साथै संकटासन्न समुदायको जलवायु समानुकुलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु हो ।

यो आयोजना मधेश प्रदेशमा आठ नदी प्रणालीहरू: लखनदेही, रातु, चारनाथ, कमला-बेलसोत-जोगिया, बताहा, बलान, बिहुल र खाडो हुन भने बाग्मती प्रदेशमा चँदाहा खोला, कमला-उत्तर, तावा उत्तर, कमला दक्षिण र ठाकुर खोला गरी ५ वटा नदी प्रणाली पर्दछन् भने कोशी प्रदेशका कोकाहा, गिदेरी खोला, सुनकोशी, अधेरी-बरुवा-दुवार खोला, बुढी खोला, पटनाली खोला, लोहन्द्रा नदी, तावा दक्षिण, बक्राहा खोला, कनकाई नदी, रतुवा नदी, बिरिङ र मेची रहेका छन् ।

चुरे उत्थानशिल आयोजना जोखिममा रहेका समुदाय र ईकोसिस्टमको उत्थानशिलता वढाउनका लागि केन्द्रित जलवायु उत्थानशिल भू उपयोग अभ्यासहरू अपनाउदै जलवायु परिवर्तन उत्थानशिल गर्ने आयोजना हो । प्रत्येक नदी प्रणालीका लागि तयार पारिएको संवेदनशिल पारिस्थितिकिय प्रणाली पुनर्स्थापना योजना (CERP) मा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्नु अघि संवेदनशिल कार्यक्रमहरूको सम्भावित प्रतिकूल वातावरणीय र सामाजिक प्रभावहरूको पहिचान, विश्लेषण र व्यवस्थापन योजना समेत बनाउनु पर्ने हुनाले आयोजनाको Gender Action Plan (GAP) लाई समेत मध्यनजर गरी यसै अनुसार प्रत्येक नदी प्रणालीका लागि वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP), आदिवासी जनजाति योजना (IPP) र सामाजिक समावेशी व्यवस्थापन योजना (SIMP) तयार पारिएका छन । यी योजनाहरूमा वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरू पहिचान र मूल्यांकन गरि र उपयुक्त न्यूनीकरण उपायहरू सुझाव गरिएका छन्।

26.0. सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजनाका उद्देश्यहरू

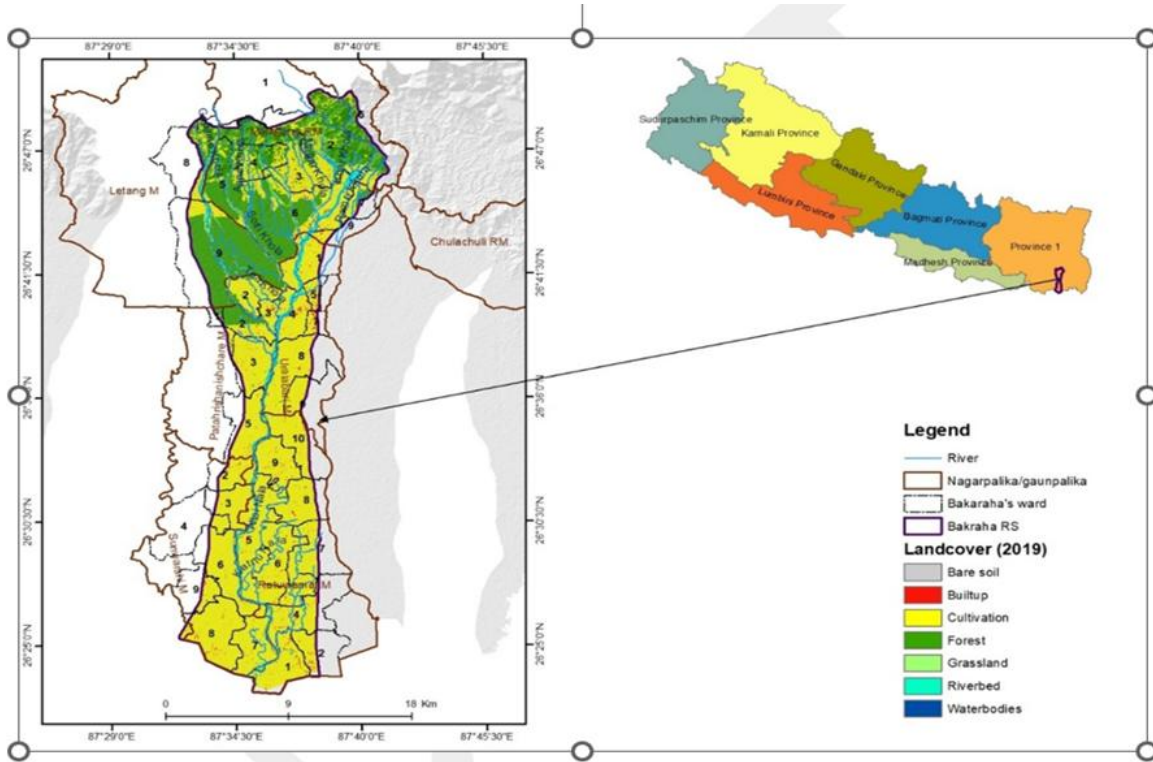
सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजनाको मुख्य उद्देश्य मधेशी, दलित, मुस्लिम, महिला तथा अन्य सामाजिक रुपमा सिमान्तकृत समूहहरूको जोखिमहरूको मूल्यांकन र न्यूनीकरण वा प्रतिकूल प्रभावहरूको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक रणनीतिहरू र उपायहरूको खाका प्रस्तुत गर्नु हो ।

27.0. बक्राहा नदी प्रणालीको विवरण

बक्राहा नदी महाभारत श्रृङ्खलाको माङ्मालुङ क्षेत्र (धनकुटा जिल्ला) मा उत्पत्ति भई चुरे-भावर र तराई हुँदै बग्छ। बक्राहा नदी प्रणालीले चुरे-भावर-तराई सबैलाइ समेट्छ । बक्राहा नदी प्रणालीको क्षेत्रफल ६ हजार ९५९ हेक्टर रहेको छ । यसमा ६ हजार ६९९ हेक्टर प्राकृतिक वन, २३६ हेक्टर वृक्षारोपण र २५ हेक्टर हैसियत बिग्रेको जमिन छ । देशका अन्य क्षेत्रबाट विशेषगरी पहाडी क्षेत्रबाट बढी बसाइँसराइ र अव्यवस्थित विकासका कारण चुरे क्षेत्रमा बस्ती विस्तार हुँदै गएको स्थानीय समुदायको भनाइ छ ।

बक्राहा नदी प्रणालीको जलाधार क्षेत्रमा वसोवास गर्नेहरूको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ । धेरैजसो जनसंख्या कृषि, पशुपालन र वनमा आधारित पेशामा संलग्न छन् भने वाकिं जनसंख्या जिवनयापनका लागि कृषि वाहेकका क्षेत्रमा पनि संलग्न छन् । नदी प्रणालीका धेरैजसो भागमा

नदीजन्य सामग्रीहरूको संकलन गरिएको पाईएको छ । सम्वेदनशिल पारिरस्थतिकिय पुनरस्थापना योजनाले नदीजन्य सामग्रीहरू निकाल्नका लागि मेशिनरीको समेत प्रयोग गरिएको देखाएको छ ।

चित्र 27-1: बक्राहा नदी प्रणालीको नक्शा । श्रोत: चुरे उत्थानशील आयोजना

नोट: यो नक्शामा प्रयोग गरिएका सीमा, नाम, र अन्य विरणहरूमा संयुक्त राष्ट्रसंघको औपचारिक स्वीकृती वा समर्थन छ भन्ने अर्थ लाग्दैन।

28.0. निर्माण विधि र प्रक्रियाहरू

सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना तयारको क्रममा दुई मुख्य दृष्टिकोण तथा पद्धतीहरू अवलम्बन गरिएको थियो ।

- संयुक्त राष्ट्रसंघिय खाद्य तथा कृषि संगठन (एफएओ) को वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन पद्धतीसंग मेल खाने ।
- सहभागीमूलक तथा परामर्श पद्धती

संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठनको वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रिया साथै सहभागीमूलक तथा परामर्श पद्धती लाइ वातावरण तथा सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना तयारको क्रममा अवलम्बन गरिएको थियो । बक्राहा नदी प्रणालीको संवेदनशील पारिस्थितिकीय पुनर्स्थापना योजना (CERP) को कार्यान्वयनका क्रममा आएका चासोहरू, सम्भावित प्रभाव र जोखिमहरू बुझ्नका लागि १ छलफल/अन्तरक्रिया, २ वटा लक्षित समूह छलफल, ८ वटा जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ता, अवलोकन सहितको सर्वेक्षण र नदी प्रणाली स्तरका सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया समावेश थियो। जानकारहरूसँग अन्तर्वार्ताका लागि प्रत्यक्ष संलग्न र सिमान्तकृत समूहहरू छानिएका थिए। छलफल/अन्तरक्रियामा १२ महिला, ४ दलित र ११ जनजाती गरी २७ जना सहभागी थिए। ८ जानकारहरूमा २ आदिवासी जनजाति, महिला २ र ४ अन्य थिए। लक्षित समूह छलफलमा ५ आदिवासी जनजाति, ९ अन्य गरी १४ जना सहभागी थिए।

अध्ययन टिमले सहभागीमूलक र परामर्श विधि प्रयोग गरी सामाजिक समावेशीकरण व्यवस्थापन योजना तयार पारेको थियो, जसमा एफएओ को वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन मार्गदर्शन, जलवायु कोषको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षण नीति, UNDRIP, ILO 169 लगायत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी खाकाहरू पालना गरिएको छ ।

29.0. बक्राहा नदी प्रणाली सामाजिक तथा आर्थिक जानकारी

यस बक्राहा नदी प्रणालीले चुलाचुली (६), लेटाङ (८ र ९), मिक्लाजुङ (१ देखि ७), पथरीसनिश्चरे (१ देखि ५), रतुवामाई (१, ४, ५, र ७ देखि १०), सुनवर्षी (२, ३, ६, र ७), उर्लाबारी (१ देखि ४, ८ र ९) गरी कुल १,९२,४६६ जनसङ्ख्या (९१,२७१ पुरुष र १,०१,१९५ महिला) समेटेको छ । खोला किनारमा बाढी प्रकोपको जोखिममा रहेका घरपरिवार रहेका छन् । यस नदी प्रणालीमा धेरैजसो तामाङ र राईको जनसङ्ख्या रहेको छ भने यस क्षेत्रमा दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्यका थोरै घरपरिवार छन् । यस क्षेत्रमा मिश्रित समुदायको बसोबास भएकोले यस क्षेत्रमा बोलिने मुख्य भाषा नेपाली हो । यहाँ कुनै पनि जग्गा नभएका व्यक्तिहरू (भूमिहीनहरू) र लामो समयसम्म लालपूर्जा विहिन जग्गामा बसोबास गर्ने तर कानूनी जग्गाको हक नभएका व्यक्तिहरू समेत छन् । बक्राहा नदी प्रणालीको नदी किनारमा बाढी प्रकोपको जोखिममा रहेका घरपरिवार रहेका छन् ।

30.0. प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन अभ्यासहरू

जलाधार क्षेत्रभित्र रहेका मुस्लिम र दलितका धेरैजसो घरधुरीहरूले अन्य सामाजिक समूहहरूले जस्तै विभिन्न जिविकोपार्जन र आमदानीका रणनीतिहरू अपनाएका छन् । सडक बनाउदा समेत केही परिवारले मुआब्जा नपाएको बताएका थिए । मुस्लिम र दलितहरूको मुख्य पेशा कृषि र पशुपालन रहेको छ । दलितहरू खासगरी परम्परागत पेशामा संलग्न छन् । बक्राहा नदी प्रणालीको जलाधार क्षेत्रभित्रका मुस्लिम र दलितहरू जिपनयापनका लागि वन र नदीजन्य प्राकृतिक श्रोतहरूमा निर्भर रहेका छन् । तिनीहरू काठ, दाउरा, घांस र गैर काष्ठ वन पैदावारहरू (वांस तथा जडिवुटीहरू)को संकलन तथा पशुहरूको चरणका लागि वनमा निर्भर छन्।

31.0. जोखिमहरू

चुरे क्षेत्र नजिक वसोवास गरिरहेका सिमान्तकृत समूहहरू मधेशी, दलित तथा मुस्लिमहरूले जलाधार क्षेत्रभित्र रहेका प्राकृतिक श्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापनको मुख्य बाधाहरूमा काठ, दाउरा, डालेघांस तथा खुला चरिचरणलाई अनुभव गरिएको छ । जलाधार क्षेत्रमा पानीको मुहान झरना सुक्ने, वाढी, पहिरो मुख्य वातावरणीय जोखिमको रूपमा लिईएको छ । यस्तै खाद्य सुरक्षा, पोषण र खानेपानीका पहुँचमा अवरोध ल्याएको छ । मधेशी, दलित तथा मुस्लिमहरू समूहहरू धेरै दृष्टिकोणमा असुरक्षित तथा जोखिममा रहेको समूहमा पर्दछन् र जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक रूपमा प्रभाव पार्ने देखिएको छ ।

जग्गाको स्वामित्वका सवालहरू जटिल रहेका छन् र यस्तै प्रायः कानूनी, सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय आयामहरूका विवादास्पद विषयहरू समेटेको छ । जमिनमा पहुँच कम भएका वा जमिनै नभएका वनमा निर्भर समुदायहरूको जिविकोपार्जनमा कमी, विस्थापित हुने तथा निष्कासन हुने गरी जोखिममा पर्ने सक्छन्। यी सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सरोकारवालाहरूको अधिकार र चासोलाई मान्यता दिनु र वन तथा भूमी स्वामित्वलाई समावेशी र सहभागितामूलक पद्धतीवाट काम गर्नु एउटा महत्वपूर्ण काम हो । आयोजना गतिविधिहरूमा संलग्न भएका वेलामा वनको दिगो प्रयोग र संरक्षणलाई प्रोत्साहन गर्ने गरी सरोकारवालाहरूका विविध दृष्टिकोणहरू र आवश्यकताहरूलाई विचार गरी अनुकूल तथा सहयोगी विधिहरू उनीहरूको आवश्यकतासंग मेल खाने गरी समाधानहरू पत्ता लगाउनु आवश्यक छ । यो प्रकृत्यामा कृत्याकलाप कार्यान्वयन क्षेत्रमा वनमा आधारित समुदायहरूसंग गहिरो परामर्श गर्न सुझाव गरिएको छ ।

नदी किनारमा समेत असर पर्ने गरी आएको ठुलो भेलले खेती योग्य जमिनमा वालुवा र ढुङ्गाले ढाक्ने र तुरुन्तै कृषि भूमीमा उत्पादकत्व र उत्पादन घट्ने चुनौतीहरू देखेका छन् । यस वाट सिमान्तकृत समूहहरू जस्तै: गरीव, महिला आमा र वच्चाहरूमा खाद्य असुरक्षा र कुपोषण वढ्न जाने छ । वनमा लाग्ने आगलागि जलाधार भित्रका महिला, दलित तथा मुस्लिमहरूले भोगेको अर्को चुनौती हो ।

दलितहरू खास गरी पहाडमा रहेका दलितहरूले देखेका अवसरहरूमा मोरिङ्गा विरुवा, डालेघांस तथा जडिवुटी विरुवाको वृक्षारोपण, नदी किनारमा तटवन्धले जिविकोपार्जनमा सहयोग गर्ने र खाद्य सुरक्षा वढाउने छ । धेरै जसो दलित तथा मुस्लिमहरूसंग जग्गाको लालपूर्जा छैन । यस्का साथै महिला तथा सिमान्तकृत समूहरूलाई केन्द्रित गरी लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी काम गर्ने वातावरण अझै वन्न सकेको छैन ।

32.0. गुनासो सुनुवाई प्रक्रिया

प्रस्तावित कार्यान्वयनको क्रममा गुनासोहरू सम्बोधन गर्न निष्पक्ष, पारदर्शी, र समावेशी गुनासो सुनुवाई संयन्त्र स्थापना गरि सो को पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ । पहिलो स्तरमा प्रत्येक प्रदेश आयोजना व्यवस्थापन कार्यालयमा गुनासो सुनुवाई समिति वा समस्या निवारण समिती (GRC) गठन गरिनेछ भने दोस्रो स्तरमा केन्द्र (आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय) मा गुनासो सुनुवाई समिति गठन गरिनेछ, जसमा राष्ट्रिय आयोजना निर्देशक अध्यक्षको रूपमा रहनेछन् । यस कार्यमा सहजीकरण तथा समन्वयको लागि फेकोफन, NEFIN तथा अन्य सरोकारवाला संस्थाहरूलाई सहभागिता गराउन सकिने छ । प्रभावित समुदाय वा व्यक्तिले गुनासोहरू सोझै वन तथा वातावरण मन्त्रालय, नेपालका अन्य कानुनी निकाय, एफएओ, वा हरित जलवायु कोष अन्तर्गतको स्वतन्त्र सुनुवाई संयन्त्रमा पनि पेश गर्न सक्नेछन् । समितिले प्रभावित व्यक्तिको गुनासो अभिलेख राखी वर्गीकरण र प्राथमिकता निर्धारण गरी १० दिनभित्र समाधान दिनेछ ।

33.0. अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन

योजना अन्तरगतका क्रियाकलाप हरुको कार्यान्वयन-अनुगमन, मूल्याङ्कन, र प्रतिवेदनका लागि योजनाको अनुगमन, मूल्याङ्कन खाका संग एकीकृत गरि सुनिश्चतता गरिएको छ । समुदायहरूलाई गतिविधिहरू हेर्न, चासो राख्न, प्रश्न गर्न, र जोखिम तथा चुनौतीहरू कम गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्न प्रेरित गरिनेछ । क्रियाकलाप हरुको कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजाति,

महिला, दलित, र मुस्लिम समुदायलाई सम्भव भएसम्म समावेश गरिनेछ । यस सम्बन्धमा प्रादेशिक आयोजना व्याबस्थापन कार्यालयमा कार्यरत लैंगिक तथा सुरक्षण अधिकृतले नियमित रुपमा अनुगमन गर्नेछन् भने वातावारण तथा सामाजिक विशेषज्ञ र लैंगिक तथा आदिवासी जनजाति विशेषज्ञले FAO र GCF को सुरक्षण नीति अनुरूप अर्धवार्षिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नेछन् ।

तालिका 33-1: बक्राहा नदी प्रणाली: जोखिमहरू र प्रभावहरू तथा न्यूनीकरण उपायहरू र लाभ वितरण योजना

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
कृयाकलाप क्रमाङ्क १: जलवायु उत्थानशील कृषि र भू उपयोगका अभ्यासहरू							
कृषक पाठशाला पहिचान तथा कार्यान्वयन	इ.एस. एस. (१.१.१, १.१.२, १.१.३) इ.एस. एस. ४ तथा इ.एस. एस. ७,८	जमिननै नभएका समेत दलित, मधेशी, मुशिलमहरू तथा अन्य सिमान्तकृत समेटिन नसक्ने जोखिम ।	सामाजिक तथा आर्थिकरूपले पछाडि परेका सहित महीला, दलित, मधेशी, मुशिलमहरू तथा अन्य सिमान्तकृत समुदायको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने गरी उनीहरूसंग परामर्श गरी सहमति लिने जमिनको स्वामित्व अवस्थाको मूल्याङ्कनको सहभागितामूलक अध्ययन गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३००० प्रत्येक साईटमा रु ४०००० (ई.एस. एम.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु. ^१ , समुदायमा आधारित संस्था ^२ , अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	एफ.एफ. एस.मा समावेशमहीला, दलित, मधेशी, मुशिलमहरू तथा जनजाति समुदाय सहभागि विवरण र प्रतिशत

¹ PPMU refers to the PPMU-Koshi stationed at Itahari, Sunsari, Koshi Province, Nepal.

² CBOs here refers to the community-based organizations such as CFUG, LFUG, CoFUG that are included in the CBOs profile of the BRCRN 2022. The list of CBOs under the Bakraha River System is presented in Annex 10 of the ESMP of Bakraha RS.

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
जलवायू उत्थानशिल भुउपयोग तालिम तथा सहयोग	इ.एस. एस. (1.३ र ८)	दलित, मधेशी, मुशिलमहरू तथा अन्य सिमान्तकृत समेटिन नसक्ने तथा विभेद हुनसक्ने जोखिम ।	महिला, दलित, मधेशी, मुशिलम तथा अन्य सिमान्तकृत समुदाय समुदायमा सचेतना गर्ने तथा समानुपातिक सहभागिता निश्चित गर्ने ।	आयोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	महिला, दलित, मधेशी, मुशिलम तथा जनजाति समुदाय सहभागि विवरण संलग्न गर्ने ।
कृयाकलाप क्रमाङ्क २: भू तथा जलधार संरक्षण मार्फत नदी प्रणाली सुधार / कायम राख्ने							
बहुवर्षीय बाली/ बागवानी प्रवर्द्धन/ गरी कृषि वन सुदृढीकरण	इ.एस. एस. २ र इ.एस. एस. ३, ८	महिला, दलित, मधेशी, मुशिलमहरू तथा अन्य सिमान्तकृत समेटिन नसक्ने तथा विभेद हुनसक्ने जोखिम। परम्परागत ज्ञान सिपहरू	महिला, दलित, मधेशी, मुशिलम तथा अन्य सिमान्तकृत समुदाय समुदायमा सचेतना गर्ने तथा समानुपातिक सहभागिता निश्चित गर्ने परम्परागत ज्ञान सिपहरू एकिकृत गरी सुधारोन्मुख तरीकाबाट लागु गर्ने।	आयोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	रु २५,००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	सहभागि विवरण संलग्न गर्ने । संवेदनशीलता कार्यक्रम गरिएको संख्या कार्यक्रम प्रतिवेदन

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		विस्थापन हुन सक्ने					
भूक्षय नियन्त्रण तथा पहिरो उपचार	इ.एस. एस. ३ (३.३, ३.४), ७, ८	लिंग र जात/जातिको आधारमा ज्यालामा भेदभाव । बाल श्रमको प्रयोग। कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षा। विपन्न, दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिला तथा सिमान्तकृत लाई EASH को जोखिम। समुदायको भू उपयोग परिवर्तन	काम गरेको जमिनलाइ सामान्य बनाइ पुनर्स्थापित गर्ने स्थानीय रोजगारीका अवसरहरूको लागि समुदायमा आधारित संस्था लाई जागरूकता प्रदान गर्ने निर्माण कार्यको क्रममा कर्मचारी संरक्षण उपकरण (पीपीई) को प्रयोग बाल श्रम, EASH बाट बच्न र समान प्रकृतिको कामको लागि सबै लिङ्ग र व्यक्तिहरूको समूहलाई समान पारिश्रमिक सुनिश्चित गर्ने सचेतना प्रदान गर्ने। समूह बीमाको व्यवस्था। समुदायसँग स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (EPIC) प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयन चरण	रु २५,००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश) प्रत्येक साईटमा रु.३००० प्रत्येक साईटमा रु.३००० प्रत्येक साईटमा रु.३५००० प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	श्रमिक बीमा सूची, कामदारहरूको बेतन पत्र

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
गल्ली/ बगाएको थुप्रो वा डेब्रिस (gully/Debris) बहाव रोक्न चेक ड्याम र बायोइन्जिनिय रिड निर्माण	इ.एस. एस. ३ (३.३, ३.४), ७, ८	भूमिहीनहरू का लागि भूमिको प्रयोगबाट वञ्चित र दलित/मधेसी /मुस्लिम/ सीमान्तकृत समुदाय लाइ स्रोत माथि पहुचमा बाधा लिंग र जात/जातिको आधारमा ज्यालामा भेदभाव । बाल श्रमको प्रयोग। कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षा। विपन्न, दलित,	समुदायलाई जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्व परामर्श गरिने । भूस्वामित्वको सहभागितात्मक मूल्याङ्कन (उपयोग, नियन्त्रण, भूमिमा पहुँच, भूमि स्वामित्व) । समुदायसँग स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने। -दलित, मधेशी, मुस्लिम र सीमान्तकृत समुदायलाई रोजगारीका अवसरहरूका लागि समुदायमा आधारित संस्था लाई अभिमुखीकरण गर्ने। निर्माण कार्यको क्रममा कर्मचारी संरक्षण उपकरण (पीपीई) को प्रयोग बाल श्रम, EASH बाट बच्न र समान प्रकृतिको कामको लागि सबै लिङ्ग र व्यक्तिहरूको समूहलाई समान पारिश्रमिक सुनिश्चित गर्ने सचेतना प्रदान गर्ने। समूह बीमाको व्यवस्था। काम गरेको जमिनलाई सामान्य बनाइ पुनर्स्थापित गर्ने	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रु.४००० खर्च इ. एस.एम.पि. मा समावेश प्रत्येक साईटमा रु.३००० रु.७००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश) प्रत्येक साईटमा रु. ४०००० (इ. एस.एम.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	श्रमिक बीमा सूची, कामदारहरूको बेतन पत्र

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु.ने रु.मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		मधेशी, मुस्लिम र महिला तथा सिमान्तकृत लाई EASH को जोखिम। समुदायको भू उपयोग परिवर्तन					
संरक्षण पोखरी निर्माण		लिंग र जात/जाति को आधारमा ज्यालामा भेदभाव । बाल श्रमको प्रयोग। कामदारको स्वास्थ्य र सुरक्षा। विपन्न, दलित, मधेशी,	समुदायलाई जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्व परामर्श गरिने । भूस्वामित्वको सहभागितात्मक मूल्याङ्कन (उपयोग, नियन्त्रण, भूमिमा पहुँच, भूमि स्वामित्व) । समुदायसँग स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (EPIC) प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने। दलित, मधेशी, मुस्लिम र सीमान्तकृत समुदायलाई रोजगारीका अवसरहरूका लागि समुदायमा आधारित संस्था लाई अभिमुखीकरण गर्ने। निर्माण कार्यको क्रममा व्यक्तिगत सुरक्षा सामाग्री (पीपीई) को प्रयोग	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयन चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३००० इ. एस.एम.पि. मा समावेश प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुई पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	श्रमिक बीमा सूची, कामदारहरूको बेतन पत्र

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		मुस्लिम र महिला तथा सिमान्तकृत लाई EASH को जोखिम।	बाल श्रम, EASH बाट बचन र समान प्रकृतिको कामको लागि सबै लिङ्ग र व्यक्तिहरूको समूहलाई समान पारिश्रमिक सुनिश्चित गर्ने सचेतना		रु ७००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश) प्रत्येक साईटमा रु ३५०००(इ. एस.एम.पि. मा समावेश)		
कृयाकलाप क्रमाङ्क ३: दिगो वन व्यवस्थापनका लागि क्षमता अभिवृद्धि							
समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समुहका वन कार्य योजना को समीक्षा/ स्तरिकरण तथा पुनर्लेखन गर्न सहयोग गर्ने ।	ESS १ (1.2,1.13 .1), ESS 2, 8	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिलालाई समावेश नगरिने तथा	सम्भावित जोखिम पत्ता लगाउन र न्यूनीकरण उपायहरू अपनाउन साइट विशिष्ट मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्नुहोस्। समुदायलाई उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न र FUG को OP मा अधिकार सुनिश्चित गर्न जागरूकता,	PPMU/CBOs- Initial phase of the activity's implementation	रु २५००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश) रु.७०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुई पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	-Meeting minutes and list of people participated in the meeting and workshop -Assessment Report -Monitoring reports

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		भेदभावको जोखिम	प्रशिक्षण / अभिमुखीकरण प्रदान गर्नुहोस्।				
वन कार्य योजना को कार्यान्वयनमा तालिम तथा क्षमताअभिवृद्धि	ESS 1 (1.2,1.13.1), ESS 2, 8 and 9	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिलालाई समावेश नगरिने तथा भेदभावको जोखिम	मधेशी, मुस्लिम, महिला, दलित र अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना प्रदान गर्ने ।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	- सहभागी चयन मापदण्ड विकसित सहभागि विवरण संलग्न गर्ने । प्रशिक्षण मा रिपोर्ट - घटना रिपोर्टहरू
कृयाकलाप क्रमाङ्क ४: हैसियत बिग्रेको वनको पुनरुत्थान र पुनर्स्थापना							
समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहकालागि अग्नी नियन्त्रण सम्बन्धि प्रशिक्षण र सामग्री सहयोग	ESS 3, 7, 8 and 9	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिलालाई समावेश नगरिने तथा भेदभावको जोखिम	महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृतहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना प्रदान गर्ने ।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	सहभागि विवरण संलग्न गर्ने । तालिम प्रतिवेदनहरू

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
अग्नीरेखाहरूको निर्माण र सुधार	ESS 3, 7, 8 and 9	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिलालाई समावेश नगरिने तथा भेदभावको जोखिम	महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना प्रदान गर्ने ।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	संलग्न व्यक्तिहरूको सूची
प्राकृतिक पुनरुत्पादनका लागि सहयोग गर्ने	ESS 3 (3.3, 3.4)	वन स्रोतहरूमा पहुँच सीमित हुन सक्छ। दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायको चरन जग्गाको उपलब्धता घटाउने।	दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायसँग परामर्श र सहमति लिने र उनीहरूलाई जोखिम नहोस् भनी सुनिश्चित गर्ने भूमि कार्यकाल गतिशीलता (उपयोग, नियन्त्रण, भूमिमा पहुँच, भूमि स्वामित्व) को मूल्याङ्कन गर्न सहभागी म्यापिङ। दलित, मधेशी र मुस्लिम भए वैकल्पिक/ घुम्ती चरिचरन जग्गाको व्यवस्था दलितहरूको सुरक्षित पहुँचका लागि स्टल फिडिङका लागि घाँसका रूखहरू रोप्ने।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साईटमा रु.४००० ESMP मा समावेश भएको रु १३०००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	Meeting minutes बैठक मिनेट। बोलपत्र कागजातहरू गतिविधिहरू को लागी। परामर्शमा रिपोर्ट गर्नुहोस् s अनुगमन रिपोर्टहरू।

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		<p>चरनका लागि जमिनमा उनीहरूको पहुँचलाई बन्द गर्ने वनमा आश्रित समुदायहरू, जससँग सीमित भूमि वा भूमिहीन छन्, जसले उनीहरूलाई निष्कासन, विस्थापन र जीविकोपार्जनको हानिको जोखिममा</p>	<p>दलित, मधेसी र मुस्लिमलाई जीविका सहयोग कार्यक्रमहरू जस्तै सुँगुर/कुखुरापालन, कृषि वन, टेलरिड, फलामको काम, व्यावसायिक खेती, बागवानी खेती (ज्ञान र प्राविधिक सहयोग)। समुदायसँग FPIC प्रक्रिया सञ्चालन गर्नुहोस्।</p>		<p>रु १३०००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)</p> <p>प्रत्येक साईटमा रु.३०००</p>		

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु.ने रु.मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		पार्न सक्छ।					
						पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	
कृयाकलाप क्रमाङ्क ५: नदी प्रणाली परिदृश्यको पुनर्स्थापना (राष्ट्रिय वन भित्र र बाहिर)							
बहुउद्देश्यीय प्रजाति नर्सरी स्थापना तथा सहयोग गर्ने ।	ESS 3 (3.3, 3.4)	भूमिहीनहरूका लागि जग्गाको प्रयोगमा सीमितता र दलित/महिला/	दलित, मधेशी र मुस्लिम तथा गरिब समुदायसँग परामर्श र सहमति लिने र उनीहरूलाई जोखिम नहोस् भनी सुनिश्चित गर्ने	PPMU/CBOs- Initial phase of implementation	प्रत्येक साईटमा रु.३०००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम	परामर्श गरिएका व्यक्ति/समूहहरू को सूची

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		सीमान्तकृत समुदायलाई स्रोतको पहुँचमा प्रतिबन्ध लगाउने। तालिममा दलित, मधेशी, महिला र मुस्लिम समुदायलाई वञ्चित गर्न सक्ने यी समूहहरूको आवश्यकता अनुसार प्रजाति चयन गरिएको छैन	सहभागितामूलक म्यापिङले जग्गाको अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्न र विवरणहरू प्रदान गर्न सक्छ (कसलाई, कहाँ र कुन हदसम्म) यदि छ भने र विशेष उपायहरूद्वारा न्यूनीकरण गरिनेछ। यी समूहहरूको आवश्यकताको लागि उपयुक्त प्रजाति चयनको लागि CBOs लाई जागरूकता प्रदान गर्नुहोस् नर्सरी तालिममा दलित महिला र मुस्लिमलाई संलग्न गराउन CBOs लाई उन्मुख गर्ने। समुदायसँग FPIC सञ्चालन गर्नुहोस्		ESMP मना समावेश भएको प्रत्येक साईटमा रु. ३०००	स्थल मा दुई पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	लाभार्थीहरूको सूची

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
खेतबारीमा यथास्थान नर्सरी स्थापना	ESS 3 (3.3, 3.4)	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिला विरुद्ध बहिष्कार र भेदभावको जोखिम। गतिविधिबाट लाभ लिनको लागि सीप र ज्ञानको कमी। भूमि श्रोतको उपयोगमा प्रतिबन्ध।	महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना प्रदान गर्ने। दलित, महिला र अन्य सीमान्तकृत समुदायलाई व्यावसायिक पशुपालनका लागि सीपमूलक तालिम प्रदान गर्ने । प्रत्येक साइटको जग्गाको अवधिको स्थितिमा जोड दिन सहभागी अध्ययन सञ्चालन गर्नुहोस्।	पि.एम. यु./ समुदायमा आधारित संस्था-कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरण	प्रत्येक साइटमा रु. ३००० रु ४०००० ESMP मा समावेश भएको	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	लाभार्थीहरूको सूची
नदी क्षेत्र/नदी किनारामा वृक्षारोपण	ESS 3 (3.3, 3.4)	दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिला वञ्चितकरण र भेदभावको जोखिम। विभिन्न कृयाकलापहरू बाट लाभ लिनको लागि	महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सचेतना प्रदान गर्ने । दलित, महिला र अन्य सीमान्तकृत समुदायलाई व्यावसायिक पशुपालनका लागि सीपमूलक तालिम प्रदान गर्ने ।	PPMU/CBOs- Initial phase of the activity's implementation	प्रत्येक साइटमा रु. ३००० ESMP मा समावेश भएको रु ४००००	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	List of people engaged in plantation

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
		सीप र ज्ञानको कमी। भूमि श्रोतको उपयोगमा प्रतिबन्ध।	प्रत्येक साइटको जग्गाको अवधिको स्थितिमा जोड दिन सहभागी अध्ययन सञ्चालन गर्नुहोस्।				
कृयाकलाप क्रमाङ्क ६: पैरवि अभियान: लैङ्गिक समावेशी सुशासन अभियान							
महिलाहरूका लागि अनौपचारिक शिक्षा र अनुभव साटासाट गर्ने स्थानको सिर्जना	ESS 7, 8 and 9 ईएसएस ७, ८ र ९	सम्भ्रान्त वर्गले बढी फाइदा लिने जोखिम सचेतना कार्यक्रममा दलित, मधेशी, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायका महिलाहरू वञ्चित र भेदभावको जोखिम ।	प्रस्तावित कार्यक्रमहरूमा दलित, मधेशी, मुस्लिम र महिलाहरूको प्रभावकारी र समानुपातिक सहभागिताको लागि CBOS लाई अभिमुखीकरण, जागरूकता प्रदान गर्नुहोस्। FUG को OP अनुरूप एक सहभागी लाभ/स्रोत साझेदारी योजनाहरू विकास गर्न र अपनाउन CBOS लाई संवेदनशील बनाउनुहोस्। योजना र बजेटमा लैङ्गिक समानताका उपायहरू एकीकृत गर्न सार्वजनिक अधिकारीहरूको क्षमता विकास गर्नुहोस्, र निरीक्षणका लागि कार्यसम्पादन सूचकहरू चयन गर्नुहोस्।	PPMU/CBOs- Initial phase	रु १३००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुई पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	सहभागी विवरण संलग्न गर्ने । सहभागी छनोट मापदंडको सूचि

पुनर्स्थापना कृयाकलाप (आयोजना अवयवहरू/ कृयाकलापहरू)	वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन मा असर	सम्भावित जोखिम र प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू तथा लाभ वितरण योजना	कार्यान्वयन व्यवस्था समय सिमा	खर्च रु ने रु मा र स्रोत	अनुगमन व्यवस्था	
						उत्तरदायित्व समयसीमा तथा बारम्बारता	प्रमाणिकरण गर्ने आधारहरू
स्थानीय सरकार र समुदायमा आधारित संस्थालाई लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण तालिम/कार्यशा लाहरू प्रदान गर्ने ।	ESS 7, 8 and 9	सचेतना कार्यक्रम मा दलित/मधेशी/मुस्लिम/सीमान्त कृत समुदायका महिला वञ्चितक रण र भेदभावको जोखिम	महिला, दलित, मधेशी, मुस्लिम, आईपी र अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने। छलफल मञ्च, बैठक आदिमा आदिवासी जनजातिहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने र छलफल र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने।	PPMU/CBOs- Initial phase	रु १३०००० (सि. ई.आर.पि. मा समावेश)	पि.पि.एम. यु., समुदायमा आधारित संस्था अनुगमन समिति, प्रत्येक कार्यक्रम स्थल मा दुइ पटक तथा पि.एम. यु./ एफ.ए. ओ. प्रा.सा.	सहभागि विवरण संलग्न गर्ने ।